

אוניברסיטת בר-אילן

מנהגי טומאה וטהרה קדומים

שרידי הלכות קדומות במנהגי טומאה וטהרה
של יהודי אתיופיה

יוסי זיו

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה
לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

שלמי תודה

חובה נעימה היא לי להודות להרב פרופ' דניאל שפרבר על הדרכתו
המסורה בהכנת עבודה זו.
בכל שלבי העבודה נחני בעצה ובתבונה, בהבחנה בין עיקר לטפל ובשימוש
בדרכי המחקר לגופו של ענין ולאמיתה של תורה.
ההערות וההפניות, שתמיד ניתנו תוך זמן קצר, סייעו רבות לברך על
המוגמר בעיתו ובזמנו.

עבודה זו מוקדשת באהבת אולם

להורי היקרים

צבי בן ברוך לונשין

ושושנה בת הרב יוסף שציו

מהט למדתי אהבת העם התורה והארץ.

תוכן העניינים

7.....	תקציר עברי.....
8.....	מבוא.....
8.....	שלמה המלך.....
9.....	שבט דן.....
11.....	גלות ערי יהודה.....
12.....	יהדות מצרים בימי הבית השני.....
13.....	יהודי תימן.....
14.....	הנצרות.....
15.....	מטרת העבודה.....
15.....	מקורות המידע.....
16.....	חשיבות המחקר.....
18.....	פתח דבר.....
20.....	פרטים אישיים של המידענים שהשתתפו במחקר.....
21.....	מפת אזורי המגורים של ביתא ישראל באתיופיה.....
23.....	סיכום ריאיונות בנושא טומאה וטהרה.....
23.....	טומאת מת וטהרתו.....
24.....	טומאת נידה וטהרתה.....
25.....	טומאת יולדת וטהרתה.....
25.....	טומאת נכרי וטהרתו.....
26.....	טומאת נבלה וטהרתה.....
26.....	טומאת כלים וטהרתם.....
28.....	טומאת מת וטהרתו.....
28.....	המקבילות במקורות הקדומים.....
28.....	במקרא.....
30.....	בימי בית שני.....
34.....	הקראים.....
35.....	סיכום.....
37.....	טומאת נידה וטהרתה.....
37.....	המקבילות במקורות הקדומים.....
37.....	במקרא ובתרגומים.....
39.....	במשנה ובתלמוד.....
44.....	תקופת הגאונים.....
49.....	תקופת הראשונים.....
52.....	סיכום.....
53.....	טומאת יולדת וטהרתה.....
54.....	ימי טומאה וימי טהרה.....
61.....	סיכום ביניים.....
62.....	טקס הטהרה.....

64	טבילת התינוק
67	סיכום
68	טומאת נכרי וטהרתה
68	הגדרת טומאת נכרים
71	טומאת נכרים מדברי סופרים
76	טומאת מאכלי נכרים
77	מהותה של טומאת נכרים
78	סיכום
79	טומאת נבלה וטהרתה
79	מבוא
79	טומאת נבלה במקרא
80	טומאת נבלה בספרות חז"ל
84	טומאת נבלה בספרות בית שני
84	הטומאה כחטא
85	סיכום
87	טומאת כלים וטהרתם
87	מבוא
87	טומאת כלים במקרא
89	דין טומאת כלים בדברי חז"ל
91	טבלת סיכום
92	סיכום
93	ביבליוגרפיה
93	תרגומי המקרא
93	הספרים החיצוניים וספרות בית שני
93	ספרות התנאים
93	ספרות הגאונים והראשונים
94	אחרונים
94	ספרות מחקר
94	טומאה וטהרה
95	יהודי אתיופיה
95	בית שני
95	כתות ועדות
96	ביבליוגרפיה לועזית
97	נספח : ביבליוגרפיה מוערת
97	מקרא
97	תרגומי המקרא
97	הספרים החיצוניים וספרות בית שני
98	ספרות התנאים
98	ספרות האמוראים

99	ספרות הגאונים והראשונים
100	פוסקים אחרונים
100	ביבליוגרפיה מחקרית מוערת
100	טומאה וטהרה
101	יהודי אתיופיה
102	בית שני
103	כתות ועדות
104	ביבליוגרפיה לועזית מוערת
106	English Abstract
108	BAR-ILAN UNIVERSITY

תקציר עברי

בעבודה זו נערך לראשונה מחקר המשווה בין הלכות טומאה וטהרה (להלן טו"ט) של יהודי אתיופיה כפי שנלמדו מראיונות עם זקני העדה, ובין ההלכה המצויה בידנו לדורותיה. ההלכות נלקטו בעשרות שיחות וראיונות מוקלטים ומויננו לפי נושאים של טומאת: מת, נידה, יולדת, נכרי, נבלה וכלים. כל נושא הושגה למקורות המצויים בידנו לפי חתך כרונולוגי של: מקרא, הספרים החיצוניים, ספרות בית שני (כולל ספרות הכתות), ספרות המשנה והתלמוד, ספרות הגאונים, ראשונים ואחרונים עד פוסקי זמננו.

מטרת עבודה זו לבדוק האם יש מקורות בהלכה היהודית הקדומה למנהגי טו"ט שנהגו אצל יהודי אתיופיה ובעיקר לאותם שאינם נוהגים בימנו.

נראה לי, שעלה בידי למצוא מקור מקביל לכל מנהג ומנהג של יהודי אתיופיה שקשור בהלכות טו"ט. לפעמים המקור למנהג מפורש בפשוטו של מקרא אך עומד בסתירה להלכת חז"ל כגון: יציאת טמא מת אל מחוץ לביתו. לפעמים המקור למנהג מופיע בדבריהם של חכמי ישראל שנדחו מההלכה המקובלת בדורנו כגון: איסור נגיעה באוכל לאישה בימי נדתה, שמופיע בברייתא דמסכת נידה. ולפעמים מוצאים אנו את מנהגם בספרים החיצוניים כגון: איסור נגיעה במאכל נוכרי שמופיע בספר היובלים ובספר טוביה.

משותף לכל ההשוואות הוא קו מחמיר בענייני טו"ט שמאפיין את מנהגם של יהודי בית שני שנהגו לאכול חולין בטהרה. נראה שדברי הגמרא (שבת יג ע"א) "פרצה טהרה בישראל" היו אורח חיים יומיומי אצל יהודי אתיופיה.

דעות שונות וסותרות נשמעות בשאלת מוצאם של יהודי אתיופיה.¹

האם הם שרידי גלות בית ראשון? צאצאי שבט דן, שלפי מספר מקורות הקדימו וירדו למצרים? שרידי יהדות מצרים של ימי בית שני? או אולי שבטים אפריקאיים שאימצו מנהגים יהודיים בהשפעת יהודי תימן או הכנסייה החבשית?

שאלה זו אינה עומדת בין מטרותיה המוצהרות של עבודה זו. אולם, הדעת נותנת שאם לכל מנהג ומנהג של יהודי אתיופיה, שלא נוהג בשאר קהילות ישראל, יש איזה שהוא מקור בהלכה היהודית הקדומה, סביר להניח שמוצאם של יהודי אתיופיה הוא העם היהודי, ושנות הניתוק הרבות הן שהביאו להבדלי המנהגים השונים, מכיוון שיהודי אתיופיה היו מנותקים מהתושבי"ע, והמשיכו לשמור את ההלכה הקדומה.

1 סקירה של הדעות השונות ניתן למצוא בספרו של הרב מנחם ולדמן, יהודי אתיופיה, ירושלים 1985, עמ'

מבוא

אין בידנו ידיעות מדויקות על מוצאה של עדת "ביתא ישראל". יתכן שמוצאה של עדה זו אינו בעם ישראל אלא בשבטים אפריקאיים שקלטו מנהגים יהודיים בהשפעת הכנסייה הקופטית או החבשית, אולי בהשפעת סוחרים מיהודי תימן שקרובים מאוד מבחינה גיאוגרפית לחבש ואף סחרו בה בתקופות קדומות. לא ידוע אם עברו הליך של גיור בזמן מן הזמנים? או שספחו לעצמם מנהגים מתרבויות ודתות שחיו בסביבתם. יתכן שהם צאצאי יהודים ממצרים בתקופת הבית השני, שנדדו דרומה לאורך הנילוס עד שקבעו מושבם בחבש ששופעת מי נהרות.

כאמור, אין בידנו ידיעות מדויקות שיכולות לתת מענה המניח את הדעת בשאלות קשות אלו. בהעדר ממצאים ועובדות גוברת הנטייה לשער השערות, להניח הנחות ומתפנה כר פעולה נרחב לדמיון ולכמיהת הלב.

מה שברור הוא, שבמזרחה של יבשת אפריקה, בצפון מערב אתיופיה חיו אנשים ששונים בתווי פניהם וצבע עורם מכל בני המקום, והם מחזיקים במנהגים דומים ולעיתים זהים למנהגי ישראל. אנשים אלו כונו בעבר בשם "פלשים" (פולשים), אנשים שאין בבעלותם קרקע) או עדת "ביתא ישראל". אנו נכנה אנשים אלו בשם יהודי אתיופיה, כפי שמקובל היום. להלן נציג את הדעות השונות בשאלת מוצאם של יהודי אתיופיה.

שלמה המלך

מסורת אגדה של יהודי אתיופיה מספרת, שמנשואי שלמה המלך ומלכת שבא נולד בן בשם מנילק. בן זה שגדל והחכים בארמונו של אביו המלך, שב לבסוף לאתיופיה ועמו רבים מבני שבטי ישראל ובתוכם כהנים ולוויים. לפי מסורת זו מנילק וחבורתו הם המוצא של יהודי אתיופיה. מכאן שמזרע מלכי ישראל יונקים שורשיה של עדה זו. למסורת זו רמז במדרש מאוחר שהוכנס לפירוש רש"י לסיפור הפגישה בין שלמה המלך ומלכת שבא.²

מלכים א פרק י

יג) והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה מלבד אשר נתן לה כי הנה המלך שלמה ותפן ותלך לארצה היא ועבדיה :

רש"י מלכים א פרק י

כל חפצה - (בא אליה ונולד ממנה נבוכדנצר) והחריב הבית שעמד ת"י שנים בחלק כל י"ב שבטים בהאר"י ז"ל)³ מלבד אשר נתן לה מתנות ומגדנות המצויין כאן ואינם מצויין במקומה:

² שבא נמצאת בדרום מערב חצי האי ערב (תימן). אזור זה קרוב מאוד מבחינה גאוגרפית לצפון חבש-מקומם של יהודי אתיופיה. להלן נדון בקשרים המסחריים וההשפעות שבין תימן וחבש.
³ הערת סוגריים זו אינה מופיעה בדפוסים ישנים של ספר מלכים, ולא במהדורת הכתר של התנ"ך (הוצאת בר אילן, ירושלים תשנ"ה). לדעת מפרשי דעת מקרא (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ט) שם הערה 18 מקורה במדרשים מאוחרים. לא עלה בידי לאתר את המקור המדרשי לפירוש זה.

על אף הפופולריות האקזוטית של אגדה זו, רוב בני העדה אינם מקבלים בדרך כלל אגדה זו. ורואים בה בדיה שבדו החבשים מליבם.⁴

שבט דן

יש בידינו מספר מקורות הרומזים לכך ששבט דן גלה מא"י עוד לפני גלות עשרת השבטים.⁵

שופטים פרק יח פסוק ל

ויקימו להם בני דן את הפסל ויהונתן בן גרשם בן מנשה הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד

יום גלות הארץ:

הביטוי "יום גלות הארץ" פותח פתח לפרשנות על גלות מיוחדת של בני דן.⁶

רמז נוסף לאותו ענין ניתן למצוא בשירת דבורה.

שופטים פרק ה פסוק יז

גלעד בעבר הירדן שכן **ודן למה יגור אניות** אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון:

יונתן בן עוזיאל - ...ודבית דן גזו עברו ירדנא ושויאו נכסיהון בספינן...

רש"י - ...וכן דן הכניס ממנו בספינות לעמוד ולברוח...

רד"ק - ...שעבר הירדן וברח מפחד האויב...

רלב"ג - ...ולא די שלא בא לעזרת ה' אבל ברח והניח עמו...

רואים אנו רמז לכך, ששבט דן הקדים לעזוב את הארץ כבר בתקופת השופטים. זאת ועוד, בכל שלבי הגלויות מן הארץ, גלות ישראל ויהודה, לא נזכר שבט דן. לא במקרא ולא במדרשי חז"ל.

גם בין יחוסי השבטים המופיעים בתחילת ספר דברי הימים, ומתוארכים ע"י חז"ל לתקופת שיבת ציון⁷, נפקד מקומו של שבט דן.⁸

יש אפוא, מקורות הרומזים לגלות מוקדמת של שבט דן. המקורות שהבאנו מדברים על חציית הירדן לכיוון מזרח וברור שאין זו הדרך למצרים וליבשת אפריקה, כך שקשה לראות במקורות אלו רמז למוצאם של יהודי אתיופיה.

מקור אחר לנסיון לייחס את יהודי אתיופיה לשבט דן נמצא בסיפור אלדד הדני.⁹

⁴ ולדמן, יהודי, עמ' 7.

⁵ ראה: הרב מנחם ולדמן, **מעבר לנהרי כוש**, ישראל תשמ"ט, עמ' 17 – 30.

⁶ ראה: תלמוד ירושלמי (כ"י ליידן), מסכת ברכות פרק ט הלכה ב; תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא דף קט ע"ב-ק"א; וברש"י, רד"ק ורלב"ג על אתר.

⁷ תלמוד בבלי, בבא בתרא דף טו ע"א.

⁸ ולדמן, מעבר עמ' 28.

⁹ להרחבת עניינו של אלדד הדני עיין בספרו של אברהם עפשטיין, **אלדד הדני**, פרסבורג תרנ"א. חזר ונדפס

סמוך לשנת 880 הופיע נוסע-תייר לפני חכמי קירואן וסיפר שמוצאו משבט דן שיושבים בארץ חוילה מעבר לנהרי כוש. לדבריו בימי פילוג הממלכה פנה ירבעם בן נבט לבני שבט דן להצטרף למלחמה ברחבעם. שבט דן סירב, וכדי להימנע ממלחמת אחים ירדו למצרים ומשם לכוש.

אגרת אלדד הדני¹⁰

...מיד אמרו לבני דן: קומו והלחמו עם בני יהודה.

אמרו לו: בחיי ראש בן [דן] אבינו אין אנו עושים מלחמה עם אחינו ולא נשפוך דמם... לסוף נתנו עצה לילך למצרים ולא על הדרך שהלכו אבותינו וגם לא להחריבה אלא כדי לילך לעבור לנהר פישון¹¹ לארץ כוש.

אלדד הדני הביא בפני חכמי קירואן ספר הלכות שחיטה וטריפות. רבות מהן זרות להלכה היהודית אולם יש מהן שמקורן בירושלמי ובמדרשים. כמו כן ניכרת השפעה איסלמית הן בלשון (השפה הערבית) והן בתוכן (דיני השחיטה המוסלמית). גם הלכות שבת שהביא בפניהם היו שונות מהנהוג בשאר קהילות ישראל ונטו בחלקן להלכה הקראית. חכמי קירואן הריצו איגרת בענייניו לרב צמח גאון ומתשובתו עולה שהוא נוטה, כרבים בתקופתו, לקבל את סיפורו של אלדד הדני כאמיתי ומנסה ליישב את הסתירות ההלכתיות בשנות הניתוק הרבות.

גדולי ישראל נוספים מזכירים את יהודי חבש כצאצאי שבט דן. רבי עובדיה מברטנורא, שפגש במצרים בשלהי המאה ה"ו, שני שבויים מיהודי חבש ותאר אותם, כתב¹²: "והם אומרים שמתייחסים לשבט דן". במאה ה"ז כותב רבי דוד בן זמרא בתשובה¹³ המתייחסת ליהודי כוש, שהם בלי ספק משבט דן, שגלה לחבש עוד לפני ימי הבית השני. המחקר המדעי מסווג מאוד מסיפוריו של אלדד הדני ורואה אותם כשייכים לתחום האגדה ולא כאמת עובדתית.

קשה לראות בסיפור אלדד הדני ראיה למוצאם של יהודי אתיופיה. ראשית בגלל שפתו העברית של אלדד הדני, והרי ידוע לנו שיהודי אתיופיה לא דברו עברית. שנית, סגנון הלכותיו של אלדד הדני תלמודי-רבני בעיקרו ומאופיין בחילוקים והבחנות דקות, ואילו הלכותיהם של יהודי אתיופיה פשוטות ביסודן, ונעדרות הבחנות פרטניות. כמעט ואין דמיון בין הלכות שחיטה וטריפות של אלדד הדני ושל יהודי אתיופיה. זאת ועוד, העדרן של מצוות: שופר, תפילין, מזוזה וציצית בקרב יהודי אתיופיה, מנהגי הקרבת הקרבנות מחוץ למקדש, לוח מועדים שונה אצל מסורת יהודי אתיופיה, העדרם של חלק מחגי ישראל וקיומם של חגים אחרים - כל אלו לא הוזכרו אצל אלדד הדני, ולכן נוטים גם אנו שלא לראות בסיפור אלדד הדני את מוצאה של עדת ביתא ישראל.

בכתבי ר' אברהם עפשטיין, בעריכת א.מ. הברמן, ירושלים תשי"י; ד"ר עזריאל שוחט, אינצ' עברית ערך "אלדד הדני" כרך ג עמ' 424 – 426.

¹⁰ הציטוט מתוך ולדמן, מעבר עמ' 19.

¹¹ הנילוס, ראה גאולה כהן, אינצ' מקראית ערך "פישון" כרך ו עמ' 480 – 481.

¹² אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן תשל"א, עמ' 98 – 144.

¹³ שו"ת הרדב"ז, ורשא תרמ"ב, חלק ד סימן ריט.

גלות ערי יהודה¹⁴

בנבואות הנחמה של הנביאים ישעיהו וצפניה מוצאים אנו הבטחות מפורשות לגאולת גולי מצרים פתרוס וכוש.

ישעיהו פרק יא

יא) והיה ביום ההוא יוסיף אדני שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים:

יב) ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ:

צפניה פרק ג

ט) כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ידוד לעבדו שכס אחד:

י) מעבר לנהרי כוש עתרי בת פוצי יובלון מנחתי:

יא) ביום ההוא לא תבושי מכל עלילתיך אשר פשעת בי כי אז אסיר מקרבך עליזי גאותך ולא תוספי לגבהה עוד בהר קדשי:

יב) והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ידוד:

יג) שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית כי המה ירעו ורצו ואין מחריד:

ישעיהו פעל בימי עוזיהו יותם אחז וחזקיה, וראה בעיניו את גלות אשור (722 לפה"ס). צפניה פעל שני דורות אחריו, בתקופת יאשיהו (640 לפה"ס). מתוך נבואותיהם עולה שחלקים מן העם הוגלו דרומה למצרים ומשם, כנראה לאורך הנילוס, לפתרוס¹⁵ וכוש. אל גולים אלו הם פונים ישעיהו וצפניה בנבואות הנחמה שלהם. משמע אפוא, שכבר בימי בית ראשון, בתקופת גלות עשרת השבטים, מגיעים יהודים לכוש.¹⁶

מי הם תושבי מצרים כוש ופתרוס שאליהם פונים נביאי בית ראשון?

המקרא¹⁷ מתאר בהרחבה את מסעו של סנחריב לכיבוש ערי יהודה ומצור ירושלים. ערי יהודה חרבו בזו אחר זו, אך ירושלים נצלה ברגע האחרון בדרך נס. סנחריב נאלץ לשוב לארצו כדי להדוף את צבאו של תרהקה מלך כוש, וכך התקיימה נבואת הנחמה של ישעיהו לחזקיהו

ישעיהו פרק לו

ז) הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושב אל ארצו והפלתיו בחרב בארצו:

¹⁴ להרחבת מקור זה ע"ע במאמרו של הרב מנחם ולדמן, "גולים ויורדים מארץ יהודה אל פתרוס וכוש - לאור המקרא ומדרשי חז"ל", **מגדים**, ה (תשמ"ח), עמ' 39 - 44.

¹⁵ פתרוס נמצאת בין מצרים לכוש. שמואל אחיטוב, **אינצ' מקראית** ערך "פתרוס", כרך ו עמודה 642.

¹⁶ ניתן כמובן לפרש שהנביא פונה אל גויי הארצות שלעתיד לבוא יכירו וידעו את ה', אולם הביטוי "שאר עמו" מחזק את הפירוש שמדובר בגולי ישראל לכוש.

¹⁷ מל"ב יח; ישעיהו לו; דבה"ב לב.

ח) וישב רבשקה וימצא את מלך אשור נלחם על לבנה כי שמע כי נסע מלכיש:

ט) וישמע על תרהקה מלך כוש לאמר יצא להלחם אתך...

אין המקרא מגלה לנו מה עלה בגורלן של ערי יהודה שנפלו ביד אשור לפני שובו אל ארצו. במסורות של חז"ל מצויים תאורים של גלות זו.

סדר עולם רבה¹⁸ פרק כג דף נ ע"א-נא ע"א.

וישלח מלך אשור את רבשקה... ויאמר להם ישעיהו הנני נותן בו רוח ושמע שמועה ושב אל ארצו... מה שמועה שמע? וישמע על תרהקה מלך כוש שטף שבנא הסוכן וסייעתו והלך לכוש...

ונראה שמה שסתם סדר עולם רבה - " שטף שבנא הסוכן וסייעתו והלך לכוש..."

באר מדרש עשר גלויות¹⁹:

ישב לו נבוכדנצר [סנחריב] עד ח' שנים ועלה על ירושלים... ולקח עמו יהודה ושמעון ועשה מלחמה עם מלך כוש וגנזם הקב"ה בהרי החושך.

מדברי חז"ל²⁰ עולה התמונה הבאה: בזמן מצור סנחריב על ירושלים התפלגו יושבי העיר לשתי קבוצות. חזקיהו וסייעתו, בתמיכת הנביא ישעיהו, טענו שאין להיכנע לצבא אשור ויש להמשיך להלחם עד בא תשועת ה' לירושלים. לעומתם שבנא וסייעתו טענו שיש לצאת ולהשלים עם מלך אשור. "שבנא וסייעתו השלימו חזקיהו וסייעתו לא השלימו"²¹. הדעת נותנת שאנשי שבנא וסייעתו שהשלימו עם סנחריב הם אלו שיצאו לסייע לצבאו במלחמה מול תרהקה מלך כוש, ונגנזו בהרי החושך דהיינו בממלכת כוש, שחלקים ממנה מכותרים בשרשרת הרים שמקשה את המעבר למצרים. בזהירות ובהסתייגות רבה, שהרי בדברי אגדה עסקינן, נראה לומר שיתכן שיהודי אתיופיה הם צאצאי שבנא וסייעתו שנגנזו בהרי החושך.

יהדות מצרים בימי הבית השני

החל מהמאה השישית לפה"ס, עדים אנו לרציפות יישוב קבע של יהודים במצרים. לעיתים כשווי זכויות וכבעלי משרות חשובות ולעיתים כמיעוט זר ונרדף. יישוב זה מתקיים ברציפות עד שנת 1947. עם הקמת מדינת ישראל נכרך גורל יהודי מצרים בנעשה בא"י, והם נרדפו באכזריות עד כדי חיסול הקהילה, ע"י כליאה וגרוש, במלחמת ששת הימים.²²

¹⁸ מהדורת בער ראטנער, וילנא תרנ"ו.

¹⁹ מהדורת גרינהוט, אלעזר הלוי גרינהוט, ספר הליקוטים ג, ירושלים תרנ"ט, עמ' א-ז (מופיע כנספח למדרש סדר עולם רבה).

²⁰ ראה גם: תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף כו ע"א וע"ב; ויקרא רבה פרשה ה,ה; ילקוט שמעוני ישעיהו ח' רמז תיב.

²¹ בבלי, סנהדרין כו ע"א.

²² חנה רס, אינצ' עברית, ערך "מצריים" כרך כד עמ' 235 – 244.

ממצאים שנתגלו בראשית המאה הנוכחית ב יב (אלפנטין),²³ מצביעים על קיומם של ישובים יהודיים בקרבת גבול סודן. יהודי יב הנהיגו במקומם מקדש וקרבות אף שלא התנגדו לקדושת ירושלים ובית המקדש. תופעה דומה אנו מוצאים במצרים התחתונה בתקופה מאוחרת יותר בימי הבית השני בדמות מקדש חוניו.²⁴ גם יהודי אתיופיה נהגו להקריב קורבנות בארועים מיוחדים: חגים, לידה, הכנת מי חטאת ועוד...

מקורות אחרים מספרים על יהודים רבים שהובאו כשבויים מארץ ישראל בידי תלמי הראשון (285-322 לפה"ס) ויושבו אף הם בגבול ממלכתו עם נוביה (סודאן).²⁵ סביר להניח, שמשחרבו הישובים היהודיים בפתרוס, הדרימו היהודים לחפש גולה חדשה והלכו בדרך הנוחה ביותר - במעלה הנילוס דרך סודן ועד למקורותיו באזור אגם טאנה שבצפון מערב אתיופיה, מקום מושבם של יהודי אתיופיה עד היום הזה. יתרה מזו, מסורת רווחת בתוך העדה מאבותיהם, שהם הגיעו דרך מחוז קוארה הוא המחוז במערב אתיופיה או דרך נהר גואנגו, מקומות בהם פונים יובלי הנילוס לסודן, ויש אף המוסיפים ומספרים בבירור על דרך אבותיהם שהגיעו ממצרים במעלה הנילוס.²⁶

יהודי תימן

הקרבה הגיאוגרפית שבין תימן לאתיופיה, הביאה מספר חוקרים²⁷ למסקנה שמוצאם של יהודי אתיופיה קשור בתימן. פחות מ 400 ק"מ מפרידים בין חופה המערבי של תימן לבין האזורים הצפון מזרחיים שבהם ישבו יהודי אתיופיה (מחוז טיגרי, אדיגרט-אקסום). תימן יושבת על נתיב-סחר חשוב, לפתח מיצרי באב אל מנדב, שבין האוקיינוס ההודי וים סוף. יהודים ישבו בתימן לכל המאוחר בשלהי בית שני²⁸ ואולי אף בתקופת חורבן הבית הראשון. יתכן שסוחרים יהודים מתימן הגיעו לאתיופיה והם גרעין המוצא של יהודי אתיופיה. השערה זו מתפצלת למספר אפשרויות:

1. עדת ביתא ישראל צמחה מנישואי תערובת בין סוחרים יהודים מתימן ובני שבט אגאו (האוכלוסיה המקומית של אזור גונדר).
2. האוכלוסיה המקומית קלטה מנהגים יהודיים בהשפעת יהודי תימן (אין אנו יכולים אפילו לשער אם עברו הליך של גיור או לא).
3. יהודי אתיופיה הם צאצאי גרים-ערבים מתימן שהגרו לאתיופיה. העובדה שבמהלך ההיסטוריה היו תקופות שתימן שלטה על חבש, והיו תקופות שחבש שלטה על תימן, מחזקת את ההצעות המבוססות על הגירה מתימן לחבש.²⁹

²³ יב נמצאת בדרומה של מצרים על הנילוס ליד אסואן, באזור פתרוס המקראית. ²⁴ על מקדש חוניו, יחס חז"ל אליו, חשיבותו והשפעתו, ראה: יוסף קלוזנר, אינצ' מקראית ערך "חוניו" כרך ג עמ' 49 – 52.

²⁵ ד"ר שמואל אברמסקי, אינצ' עברית, ערך "מצריים" כרך כד עמ' 235.

²⁶ ולדמן, יהודי, עמ' 8.

²⁷ אשכולי אהרון זאב, "ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית", תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 31 ואילך; ולדמן, יהודי עמ' 8; סטיבן קפלן, "מוצאם של ביתא ישראל", פעמים, 33 (תשמ"ח), עמ' 34.

²⁸ ב 1970 נתגלתה בתימן כתובת עברית המונה חלק ממשמרות הכהונה. משערים שכוהנים שגלו מא"י אחרי חורבן בית שני שימרו את ייחוס כהונתם, כפי שעשו כוהנים שעקרו לגליל באותה תקופה. להרחבת נושא זה ע"ע ד"ר יהודה רצהבי, אינצ' עברית, ערך "תימן" כרך לב עמ' 797.

²⁹ לענין חילופי השלטון בין תימן לחבש ע"ע שם עמ' 791.

הנצרות

הדת הרשמית בחבש היא הנצרות המונופיסטית של הקופטים. הכנסייה החבשית הרשמית היתה קשורה מראשיתה בכנסייה הקופטית שבאלכסנדריה ובראשה עמד (עד 1949) ארכיגמון קופטי. במשך מאות שנים היתה הכנסייה החבשית מנותקת מהעולם הנוצרי אירופי³⁰ ונוצרו בה מנהגים ודפוסי פולחן יחודיים. במנהגים אלו נשתמרו כמה יסודות יהודיים (מורשת הנצרות הקדומה או פרי השפעות יהודיות). בין מנהגים אלו מוצאים אנו: מילה ביום השמיני, טבילת היולדת והבן ביום הארבעים ללידת זכר והשמונים ללידת נקבה, דיני כשרות המזון, טומאת קרי נידה ויולדת, יבום, שמירת שבת בנוסף לשמירת היום הראשון והעדר הצטלבות.³¹

הניתוק של חבש מהעולם הנוצרי-מערבי והדמיון למנהגי היהודים מעלים את ההשערה, שמוצאם של יהודי אתיופיה הוא הכנסייה החבשית, דהיינו בני שבט אגאו שהתנצרו או אמצו מנהגים נוצרים בעלי גוון יהודי.

העובדה שכל חוקרי הלשון תמימי דעים, שכתבי הקדש של העדה תורגמו לשפת הגעז דרך תרגומים יווניים,³² מחזקת את ההשערה של המוצא הנוצרי, שהרי דרך התרגום היווני הגיעו כתבי הקדש לכנסייה.

החל מעליית האיסלם במאה ה 7 ועד עלייתו של תאודרוס השני לשלטון היתה נתונה חבש לסיכסוכים דתיים ומאבקי כוח בין הנוצרים למוסלמים. במציאות של סכסוך דתי מתמשך, מצוי מאוד שאוכלוסיה מקומית מקבלת על עצמה את הדת השלטת כדי לשפר את רמת חייה ולעיתים כדי לשרוד. מציאות זו מחזקת את ההשערה בדבר מוצאה הנוצרי של עדת ביתא ישראל.

חילקתי את ההשערות השונות למוצאם של יהודי אתיופיה לשש קבוצות עיקריות כדי שיהיה נוח לדון ולנתח כל השערה בפני עצמה. ברור הדבר שהמציאות ההיסטורית אינה כפופה לחלוקה זו או אחרת. החיים מורכבים, תוססים וחיוניים יותר מתאוריה מחקרית מסוימת, ובהחלט ניתן לשער שהעדה מורכבת ממספר קבוצות אוכלוסיה בעלות מוצא שונה. כך לדוגמא ניתן לשער שחלק מבני שבט אגאו התגיירו או אימצו מנהגים יהודיים בהשפעת יהודי מצרים (השערה ד) וחלקם בהשפעת יהודי תימן (השערה ה). יתכן שמהגרים יהודים מימי בית שני (השערה ד) חברו לצאצאי שבט דן (השערה ב) או התערבו באוכלוסיה נוצרית-חבשית (השערה ו). יש לזכור שמדובר בניתוק של מאות ואולי אלפי שנה ממרכזים יהודיים ולכן סביר יותר שגורמים **רבים ושוונים** פעלו על הרכבה של עדת זו.

העובדה שיהודי אתיופיה דומים לאוכלוסיה החבשית אינה מוכיחה דבר לחקר מוצאם. ידוע וברור לעין, שיהודים בכל גלויותיהם דומים לאוכלוסייה המקומית בתווי פניהם מבנה גופם וגוון עורם. ניתן למנות שלוש סיבות לעובדה זו:

א. השפעת אקלים משותף.

ב. גיור.

ג. נשואי תערובת.

יחד עם זאת, המתבונן היטב יבחין בהבדלים דקים בין יהודי אתיופיה לבין בני חבש (תווי פנים

³⁰ עם עלייתו המהירה של האיסלם במאה ה 7 והשתלטותו על ערב ועל מצרים, בוודדה חבש מן העולם הנוצרי, וקשריה אתו נותקו כמעט כליל למאות שנים.

³¹ ד"ר ברוק קלרק הרדינג ורוברט (הרצוג) חצרון, **אינצ' עברית**, ערך "חבש" כרך יז עמ' 94 – 95.

³² אשכולי, ההלכה, עמ' 4 – 5; ולדמן, יהודי, עמ' 28 – 31.

עדינים ורכים יותר, גוון עור פחות כהה בדרך כלל), כפי שניתן להבחין בין יהודי גרמניה (הייקים) לגרמנים, או בין יהודי סוריה ועיראק לערבים תושבי ארצות אלו.

מטרת העבודה

מטרת עבודתי היא, לערוך השוואה מקיפה בין מנהגי טו"ט של יהודי אתיופיה ובין ההלכה המצויה בידנו. חפשתי מקור, בפשוטי המקראות, בהלכה הקדומה (דעות שנדחו מהלכה, מנהגי כתות וכדו') או הרבנית, לכל מנהג ממנהגי טו"ט של יהודי אתיופיה. חילקתי את העבודה לשישה פרקים. חמשת הפרקים הראשונים עוסקים בטומאה הנגרמת ע"י: מת, נידה, יולדת, נכרי ונבלה, ובדרכי הטהרה של כל אחת מהטומאות הנ"ל. הפרק השישי עוסק בטומאת כלים וטהרתם, כלומר בדין מקבלי הטומאה ולא בגורמים לטומאה.

מקורות המידע

ליהודי אתיופיה אין ספרות הלכתית כתובה. יש בידיהם את חמשת חומשי תורה - ה"אורית" ומתוך הספרים החיצוניים את: ספר חנוך, היובלים, ספר ברוך וספרי עזרא, כולם בשפת הגעז. כל ספרות המקרא והספרים החיצוניים שבידיהם מתורגמים מלשון יווני מתוך תרגום השבעים. בנוסף לאלו יש להם ספר על השבת והלכותיה - הַתְּאָזֶזְ וְסִנְפֶּת - מצוות השבת.³³ לדבריהם, היו בידיהם ספרי הלכה כתובים שאבדו במהלך המלחמות והרדיפות הרבות שעברו על העדה.³⁴ מסיבה זו מתבססת עבודתי על מידע שלקטתי באמצעות ראיונות. השתדלתי לראיין קסיים מאזורי מגורים שונים באתיופיה, חלקם מבוגרים (בני 60-80) שאינם דוברי עברית ולכן נעזרתי במתורגמן צעיר מבני העדה, וחלקם צעירים יותר ודוברי עברית ברמה זו או אחרת.³⁵ ראייתי גם מבני העדה שאינם קסיים - "פשוטי עם", כדי לוודא שאיני מקבל אינפורמציה מגויסת. קיימתי ראיונות רבים לאורך תקופה של כשנה. איש מהמראיינים לא ידע על קיום ראיונות אחרים כך שלא היתה אפשרות כל שהיא ל"תאום גרסאות". הגעתי לראיון עם שאלון מוגדר מראש ומכשיר הקלטה. לאחר מכן שכתבתי את תוכן ההקלטות. סיכום הראיונות שבעבודה זו הוא תמצית של כחמישה עשר מראיינים שונים, חלקם מוקלטים וחלקם בע"פ ללא הקלטה.

הצלבתי את המידע שהתקבל בראיונות השונים, וההבדלים היו מזעריים. בדרך כלל התקבלו תשובות דומות מאוד לשאלות הזהות שהצגתי לכל מראיין. לעיתים היו הבדלים קטנים בפרטים ולפעמים הבדלים בטון הדיבור או בהצגת חומרת איסור זה או אחר. את כל ההבדלים ציינתי להלן בכתב שונה. בנוסף לראיונות המוקלטים והמשוכתבים נהגתי לפתוח בשיחה עם בני וּבְנוֹת העדה במהלך נסיעה באוטובוס או בתור לרופא בקופת חולים וכדו' גם בשיחות אלו, שהן בגדר "מסיח לפי תומו", התקבלה תמונה זהה בעיקרה, בעלת הבדלים מעטים בפרטים שוליים. הרשימה אותי מאוד העובדה, שפשוטי עם כנכבדי עדה היו בקיאים בהלכות טו"ט של העדה. לא זכור לי ששאלתי איש או אישה (שהיו בוגרים בזמן עלייתם ארצה) שאלה בענייני טו"ט ולא ידעו להשיב.

³³ לא התייחסתי כאן לספרים שאינם ספרי הלכה מובהקים, כגון: ספר התפילות, ספר התלמידים, מות משה ועוד... מכיון שספרים אלו אינם עוסקים במנהגי ההלכה של יהודי אתיופיה.
³⁴ ולדמן, יהודי, עמ' 28.

³⁵ הפרטים האישיים (שנת לידה, מקום מגורים באתיופיה ובישראל, ושנת העליה) של המראיינים מסוכמים בטבלה שבעמ' 22.

חשיבות המחקר

היחיד שערך מחקר משווה בין מנהג יהודי אתיופיה ובין ההלכה הנורמטיבית, עד כמה שמצאתי, הוא ד"ר אהרן זאב אשכולי במאמר שפרסם בתרביץ ז' (תרצ"ו), "ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית". על מאמר זה הגיב ד"ר יעקב פייטלוביץ ואשכולי משיב לתגובת פייטלוביץ. הכל פורסם בתרביץ ז' עמ' 31 – 56, 121 – 134.

אשכולי, שמעולם לא היה באתיופיה ופגש רק יהודים אתיופים בודדים, מבסס את השוואותיו על רשימות מסע של נוסעים ומחקרים המתבססים על רשימות אלו.

הוא מרבה להסתמך על מחקריו של אוהב גר לוצאטו,³⁶ ועל פרסומי סיפורי מסעותיהם של האחים הצרפתים אנטואן וארנולד ד'אבדי (1840). אנטואן ד'אבדי סבב שבע שנים באתיופיה ובסביבותיה, למד עשרות ניבים מקומיים, וליקט חומר רב על דתם ומנהגייהם של יהודי אתיופיה. כמו כן, מרבה אשכולי להתבסס על מחקריו של פרופ' יוסף הלוי (1827-1917) שהקדיש עצמו לחקר יהודי אתיופיה. הלוי נשלח ע"י חברת "כל ישראל חברים" בפאריס לסיור בחבש. בדוחות שהגיש הוא מאשר את יהדותם של בני העדה ומעורר את יהודי העולם מעל גבי העיתונות העולמית לפעול למענם. הלוי תרגם את סידור התפילה של יהודי אתיופיה לעברית.³⁷

קשרי החוקרים הנ"ל עם יהודי אתיופיה היו דלים ומקוטעים, תאוריו של ד'אבדי נבעו מהיכרות קרובה אך נעדרי ידע תורני ולכן אין בדבריו תשומת לב מיוחדת לפרטים הלכתיים. פרט לעבודתו של אשכולי (1936) לא נערך כל תיעוד או מחקר מקיף על מנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה.³⁸

מנהגים אלו אינם רשומים בספר כל שהוא וסכנת השכחה מרחפת עליהם. יהודי אתיופיה הגיעו לא"י בשני גלי עליה. מבצע משה בשנת תשמ"ה ומבצע שלמה בשנת תש"ן. בשני גלי עליה אלו עלו לארץ כל בני העדה.³⁹

בקרב יוצאי אתיופיה (בדומה לעדות רבות שעלו לא"י) מתקיימים שני תהליכים מרכזיים. האחד תהליך של חילון מואץ, כתוצאה מאבדן המבנה הפטריאכלי של המשפחה,⁴⁰ והשני הרצון של בני העדה, שומרי תורה ומצוות לסגל במהירות את ההלכה הרבנית הנהוגה בעולם היהודי-דתי. בשיחה שקיימתי בחורף תש"ס, עם הרב יוסף דוד, מרבני העדה תושב לוד, הוא הסתייג מעבודתי בטענה שיש לשכוח כל מנהג שאינו תואם את ההלכה המקובלת בעם ישראל. יש לציין שלא שמעתי דברים דומים מקסים האחרים שראיינתי.

התוצאה הברורה של שני תהליכים אלו - חילון ורצון להתערות בקרב ציבור שומרי המצוות - היא שכחה מואצת של מנהגי העדה הקדומים שנהגו בחבש. חובה על המחקר, להזדרז ולתעד את כל מנהגי עדת ביתא ישראל, קודם שיאבדו בתהום הנשיה.

³⁶ בנו בכורו של הרב שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), מפאדובה שבאיטליה אמצע המאה ה-19, התעניין ביהודי אתיופיה והחל לחקור אודותם כבר בימי נעוריו, נפטר בשנת 1854 בגיל 25.

³⁷ יוסף הלוי, **סדר תפילות הפלשים**, פאריס 1877.

³⁸ בנושאים אחרים נערכו ליקוטים ומחקרים שונים, ראה למשל: ד"ר יוסף טוב לוינסקי, **ספר המועדים**, תל אביב תש"ג, כרך א עמ' 155 "ראש השנה אצל יהודי חבש", וכן בעמ' 370 "יום הכיפורים אצל הפלשים", וכן בכרך ב עמ' 402 "חג הפסח אצל הפלשים". הנ"ל, **ספר השבת**, תל אביב תשכ"ג, עמ' 208 "השבת אצל יהודי חבש או הפלשים" (ליקוטים). שושנה בן דור, **הסיגוד של ביתא ישראל, חג חידוש הברית**, (עבודת M.A.) ירושלים 1985. המחקרים שקדמו לעלית העדה חסרים כמובן את שפע המידע שניתן להפיק מבני העדה עצמם.

³⁹ מלבד העלתם של בני הפלאשמורה שהוא נושא בפני עצמו.

⁴⁰ אייזנשטדט שמואל נח ומיזום הלמוט, **אינצ' עברית**, ערך "הגירה" כרך יג עמ' 378; פרופ' גיורא שהם, ד"ר גיורא רהב וד"ר משה אדד, **קרימינולוגיה**, ירושלים 1980, עמ' 199, 224-230.

כיום רובה ככולה של יהדות אתיופיה נמצאת בישראל. האפשרויות העומדות בפנינו לחקור את מנהגי העדה עולות לאין שיעור על האפשרויות שעמדו בפני החוקרים שקדמו לנו. הזמן פועל לרעת התיעוד והמחקר, ומידע שניתן להשיג היום בקלות יחסית יהיה קשה להשגה בעוד מספר שנים. חובה עלינו למצות את האפשרויות העומדות בפנינו ולייסד מחקר השוואתי חדש, של מנהג יהודי אתיופיה מתוך הכרות ישירה עם עדה זו.

התמקדתי בנושאי טו"ט, אך אני רואה בעבודתי דגם וחלוץ לתיעוד כל מנהגי עדת ביתא ישראל תוך כדי השוואתם לשאר מנהגי ישראל. ויפה שעה אחת קודם.

פתח דבר

את חורף תשנ"ט הקדשתי לקיום ראיונות עם קסיים אתיופים. מידי יום שלישי יצאתי מביתי עם מכשיר הקלטה וכיוונתי צעדי אל אחת משכונות האתיופים שבאזור הדרום. לתומי חשבתי, שמכובד יותר להציג את עצמי ולתאם מראש בטלפון את מועד המפגש לצורך הראיון. אך עד מהרה התברר לי שהקסיים האתיופים אינם מורגלים בתאום טלפוני וקביעת מועד בלוח שנה. תאום הראיון מראש הפך למשימה בלתי אפשרית. וכך מצאתי עצמי פוסע לעבר אחת משכונות האתיופים באשקלון, ללא שם או כתובת כל שהיא ובוודאי מבלי שתאמתי מראש את בואי.

כל תושבי השכונה הכירו את הקס השכונתי וכיוונו אותי בשמחה אל ביתו, תוך שהם מתעניינים מאוד לסיבת ביקורי.

בדרך כלל פתחה בפניי את הדלת, כדי סדק צר, אשת הקס. הסברתי בעברית, שאני רוצה לפגוש את הקס כדי לשאול אותו על מנהגים שהיו באתיופיה. היתה אווירה של חשדנות, ונראה שהטייפ שבידי תרם לאווירה זו. שוב הסברתי שאני לומד את אורח החיים של היהודים באתיופיה, וברצוני לשאול את הקס מספר שאלות בנושא זה. הם שאלו מי שלח אותי ורק כשהצלחתי לשכנע שאיני מיצג איזה שהוא גוף צבורי או ממשלתי ושמדובר בלימודי הפרטיים, החשדנות פינתה את מקומה לסקרנות וענין.

לא הייתי זקוק למתורגמן צמוד כיון שהקסיים הצעירים ובני גיל הביניים, שולטים היטב בשפה העברית, ובראיונות עם הקסיים הזקנים תמיד נמצא מישהו צעיר יותר בבית, ששמח לשמח מתורגמן.

הצגתי את עצמי בשם ובמקום מגורים, וסיפרתי במשפטים קצרים את מטרת עבודתי. הכנתי לעצמי רשימת שאלות שמנוסחות בסגנון מינימליסטי ואינן מכוונות את הנשאל לתשובה כל שהיא.

* כיצד נוהגים בקבורת המת? וכיצד נטהרים מטומאת מת?

* כיצד נוהגת אישה שראתה דם ווסת? וכיצד היא נטהרת מטומאתה?

* כיצד נוהגת היולדת? מתי וכיצד היא מטהרת את עצמה? וכו'...

רשימת השאלות כרשימת ראשי הפרקים שבתוכן העבודה.

אט אט, עם הצגת השאלות הראשונות, נעלמה החשדנות כליל ופינתה את מקומה לדחף אדיר לתאר בפניי את אורחות החיים שנהגו באתיופיה. התאורים היו איטיים ונרחבים. יותר מפעם אחת העיר לי קס זה או אחר שאני עובר לשאלה הבאה לפני שסיימתי לשמוע את כל התשובה לשאלתי הקודמת. ככל שהתקדם הראיון יכולתי להבחין בדחף הולך וגובר מצידם לתאר בפניי את החיים שם.

המעבר החד מחשדנות לשיתוף פעולה מלא, אפיין את כל הראיונות.

אני חושב שמיום שדרכו יהודים מופלאים אלו על אדמת א"י ועוד קודם לכן במפגשים הראשונים עם שליחי הסוכנות היהודית על אדמת אתיופיה, הוסבר להם שהם חייבים לסגל לעצמם את מנהגי העם היהודי כולו, ממנו היו מנותקים אלפי שנים. נראה שהדגש הושם ובצדק, על חובתם להסתגל לאורחות החיים בארץ ולא היתה התעניינות או התייחסות משמעותית למנהגיהם. בראיונות הם פגשו ביהודי ישראלי שהתעניין מאוד בחייהם באתיופיה, שלא דיבר איתם על הצורך להתאים את מנהגם למנהג המקום, אלא רצה ללמוד ולדעת את דרכי החיים שלהם, שנהגו

עד לפני זמן קצר שם באתיופיה הרחוקה.

חשתי בגאווה לספר ולתאר בפרוטרוט את אורחות חייו של היהודי באתיופיה, את הרצון לדייק בפרטים ולוודא שאיני מחסיר דבר.

תשובותיהם התאפיינו בגדרים ברורים של טמא וטהור אסור ומותר ובהעדר התייחסות למצבי ביניים ולפרטי פרטים. במקרים מסוימים, כשהתעקשתי ושאלתי שוב ושוב לגבי מצבי ביניים, איבדו את סבלנותם, גערו בי ואמרו שאני שואל שלא כהלכה. כך למשל כששאלתי אם הנוגע בכלי שנגע בו טמא מת, נטמא או לא? השיבו לי שלא נוגעים וזהו! חשתי שאורח חייהם הפשוט והחד גווני הטביע את חותמו על תורתם, ואין ליבם נתון לחילוקים הלכתיים דקים.⁴¹

בחרתי לפתוח את העבודה בתמצית הראיונות של כל פרקי המחקר, ולאחר מכן להביא בראש כל פרק קיצור של הראיונות בנושא הפרק.

⁴¹ דברים ברוח זו שמעתי גם מידידי יקהת רוזן, שעוסק שנים רבות בהוראת יהדות בקרב יוצאי אתיופיה ומרכז את פעילות המכינה הקדם צבאית "אור מאופיר" בישיבה הגבוהה "אור עציון".

פרטים אישיים של המידענים שהשתתפו במחקר

מגורים בישראל	שנת עליה	מגורים באתיופיה	שנת לידה	שם	
קרית מלאכי	1985	אזור גונדר	1968	אבי אַבְטָא	1
אשקלון	1991	כפר אמבובר אזור גונדר	1923	קס מֶלֶךְ	2
אשקלון	1992	מחוז סמיין אזור גונדר	1970	קס גונגול צֶהֱיָה	3
אשקלון	1991	כפר דבט, מחוז ווגרה, אזור גונדר	1927	אַקְלָה זְאֶסוּ	4
קרית גת	1990	אזור גונדר	1967	קס אלי	5
קרית גת	1983	כפר אסגד, מחוז שירה, אזור טיגרי	1932	קס מקוֹנָן	6
גדרה	1991	כפר אצ'רגה, מחוז סקלט, אזור גונדר	1929	קס סָמוּ	7

מפת אזורי המגורים של ביתא ישראל באתיופיה

סיכום ריאיונות בנושא טומאה וטהרה

טומאת מת וטהרתו

כל הנוגע במת טמא שבעת ימים. המת מטמא במגע במשא ובאהל.⁴² בדרך כלל טיפלו במת ארבעה יהודים (בן לא מטפל באביו).

אפי אטא (מס. 1) הזכיר שלכתחילה צדיף שנוכריט יטפלו במת כדי למצוא טומאה.

בגמר המגע עם המת הם טמאים שבעה ימים, לא נכנסים לביתם ולא נוגעים בכל דבר שהוא. שבעה ימים הם גרים מחוץ לכפר. בדרי"כ בבקתה בודדת סמוך לנהר. ככלל, יהודי אתיופיה הקפידו לקבוע את מקומות מגוריהם בקרבת נהרות, כדי שיוכלו להיטהר בכל עת.

אנשי הכפר דואגים למזונם של הטמאים. מניחים בפניהם אוכל והם לוקחים מהאדמה (לא מעבירים מיד ליד). בבקתת הטמאים מצויים כלים מיוחדים לשימוש הטמאים. היום השביעי, הוא יום צום, שמוקדש כולו לפעולות של היטהרות. עם בוקר מסתפרים קצר נוטלים ציפורניים ויורדים לנהר. רוחצים היטב את כל גופם במי הנהר ומכבסים כל בגדיהם. במשך כל היום נמצאים בסביבת הנהר ומרבים ברחיצת הגוף, כיבוס הבגדים ובטבילות.

אקפה יאסו (מס. 4) סיפר שטובאים בכל אחד מימי השפחה, כולל כיבוס כדורים. היו שהזכירו ארבעים טבילות ביום השביעי.

לפנות ערב באים אליהם, אל הנהר, שנים שלושה קסים. הנטהרים מביאים לקסים קרבן, בהמה או עוף, לפי היכולת הכלכלית. היו מקומות שפדו את הקרבן בכסף. הקסים מתפללים מברכים את הנטהרים. הקרבן או הכסף הם למעשה שכרם של הקסים, אולם בדרך כלל הפרישו מהם מתנות לעניים.

עם שקיעת החמה הטמאים נטהרו, וחוזרים לביתם. שם מצפה להם סעודה שהכינו להם קרוביהם, שהרי הם בצום מאור ראשון של היום השביעי.

קרובי משפחה של הנפטר אינם מסתפרים או מתגלחים שלושים יום. אם טפלו במת נטהרים ללא תספורת, בניגוד לטמא מת שאינו אבל, שמסתפר קצר ביום טהרתו.

כל הכלים שהיו באהל המת נטמאים, ויש להוציאם מיד מהאהל. כלי חרס ועץ נשברים או שניתנים לגויים. כלי ברזל, זכוכית או עץ חזק (כגון: כלים העשויים מגזע עץ) - נשטפים היטב ומושרים במים רותחים. לאחר היום השביעי ניתן לשוב ולהשתמש בהם.

בענין טהרת הכלים נדון בהרחבה בפרק שביעי.

נהגו באתיופיה להזות אפר פרה אדומה בימים שלישי ושביעי לטהרה.

⁴² ההגדרות של טומאת מגע, משא ואהל זהות בעיקרן להגדרות ההלכתיות המצויות בידנו למושגים אלו, אלא שהן חסרות את פרטי הפרטים ומצבי הביניים השונים שמפורטים בהרחבה במשנה ובתלמוד. כך למשל לא ידעו להשיב לי האם הנוגע בכלי שנגע בו טמא מת נטמא או לא?

קס אחז? אמר שמיט רק ה'וט השפיצי.

לא בכל מקום היה מצוי אפר פרה אדומה ולכן נהגו להזות רק היכן שהיה. ידוע שבמחוז סמיין ובמחוז קוארה, השתמשו עד לאחרונה באפר פרה אדומה לטהר טמא מת.

טומאת נידה וטהרתה.

כל שראתה טיפת דם עוזבת מיד את ביתה לבית שנקרא "מרגס[קללה] גוגיון[בית]". בקתה זו עומדת כל ימות השנה לצרכי נידה, במקומות מסויימים שימשה אף את היולדות. קרובות משפחה או חברותיה דואגות לה למזון. מניחים את האוכל בסמוך לבקתה מעבר לסימן אבנים על הקרקע והיא נוטלת מהקרקע. הנידות משתמשות בכלים מיוחדים שנמצאים במרגס גוגיון.

יחס העדה ליציאה זו טבעי, ואינו מלווה בתחושת בושה כל שהיא. אצל ילדה קטנה או יולדת נלוות אל היוצאת אישה נוספת לסיוע.

במשך שבעה ימים יושבת הנידה בבית זה בין אם ראתה טיפת דם ובין אם ראתה דמים מרובים. בהתחשב בעובדה שיהודי אתיופיה לא נשאו יותר מאישה אחת, הרי שבימים אלו התעכבו צרכי הבית בגלל העדרותה של האישה מהבית. באופן טבעי הופקד הטיפול במשק הבית בימים אלו בידי הבת הבוגרת.

בסוף היום השביעי לראייתה, בודקת האישה את עצמה היטב ומוודא שהיא נקיה לחלוטין מכל טיפת דם. אם מצאה שאינה נקיה לגמרי היא ממשיכה להמתין, ואינה מתחילה במעשה הטהרה עד שתהיה נקיה לגמרי.

כאמור, קטנה יוצאת לבית הנידות בליווי של מבוגרת (אם או אחות בוגרת), וזו מסייעת לה בבדיקת הדם.

לאחר שמצאה עצמה נקיה מכל דם, האישה צמה מבוקר היום השביעי והולכת לנהר. בדרך כלל ליווה אותה בעלה לנהר, כשהוא חמוש בנשק, מחשש חטיפה או מציצנות.

האישה שוהה באזור הנהר במשך כל היום השביעי. מנקה את כל גופה היטב, סורקת שיערה, גוזזת ציפורניה, ומכבסת את כל בגדיה במי הנהר. לאחר שכיבסה בגדיה היא טובלת אותם כדי לטהרם. רק לאחר הרחצה והכיבוס היא טובלת את כל גופה לטהרה. מרבים בטבילות במשך כל היום השביעי. נילוו להליכת האישה לנהר שתים או שלוש נשים שסייעו לה במלאכתה והסתכלו שכל גופה יהיה טבול במים.

לפנות ערב יוצאת האישה מהנהר והנשים שמלוות אותה, מכות אותה ארבעים מלקות קלות באגודת עשבים רכים. כל המרואיינים והמרואוינות הדגישו שהמכות אינם כואבות והן יותר דומות ללטיפות.

לאחר טקס המלקות שבה האישה לביתה שם ממתינה לה סעודה עם לחם מיוחד שמכינים לסעודה זו.

עם שקיעת החמה האישה טהורה.

טומאת יולדת וטהרתה

מרגע הלידה, טמאה היולדת ארבעים יום בלידת זכר ושמונים יום בלידת נקבה. כאמור בדין הנידה, היא יוצאת מביתה אל ה"יָאָרְס גוּד'וּ" [=בית היולדת] עם התינוק. קרובות משפחה נילוות אליה לסייע לה בטיפול בתינוק.

ביום השמיני ברית מילה. ברית המילה לא נחוגה ברוב עם, כיון שהיולדת עדיין נמצאת בתוך ימי טומאתה ואינה יכולה להשתתף בשמחה.

לאחר מלאת ארבעים יום בלידת זכר ושמונים יום בלידת נקבה מתקיים טקס הטהרה. היולדת צמה מהבוקר. היא יורדת לנהר בליווי חברותיה, רוחצת עצמה היטב במי הנהר, גוזרת שערותיה, נוטלת ציפורניה ומכבסת בגדיה. לאחר מכן מטהרת את בגדיה בטבילה וטובלת את עצמה - הכל כמו בטבילת נידה. במשך היום כולו נמצאת היולדת עם חברותיה בסביבות הנהר, ועוסקת בנקיון גופה וטהרתו.

קס מקונון (א.ס. 6) סיפר שיוולדת זכר טובלת ארבעים פעם ויוולדת נקבה שמונים פעם.

גם התינוק או התינוקת מוטבלים בנהר ביום טהרת היולדת. עם שקיעת החמה מגיעים היולדת והתינוק וחברותיה, לבית היולדת או לבית התפילה. שם מצפים להם שולחנות ערוכים כל טוב. הקס מברך אותה ואת התינוק והאישה מביאה את קרבן היולדת. הקרבן מותאם ליכולתה הכלכלית של משפחת היולדת. כבש לעשירים, עוף לבינוניים, ומאפה לחם למעוטי יכולת. כשהורע מאוד מצבם הכלכלי של יהודי אתיופיה, הסתפקו בתפילות ובקריאה מתוך ספר ארדאת.⁴³ הקס מברך את היולדת ואת התינוק בברכות רבות ובמעמד זה קוראים שם לתינוק. לאחר מכן רשאית היולדת ותינוקה לחזור לביתה ולבעלה.

טומאת נכרי וטהרתו

ככלל התייחסו יהודי אתיופיה אל הנכרים שגרו סביבם כנושאי טומאה, ולכן נמנעו ממגע פיסי עמהם, נגיעה בכליהם, טעימה ממאכליהם ובוודאי שנוהרו מאוד מנישואין או ממגע מיני כלשהוא עם נכרים.

רובם נמנעו אפילו מלחיצת יד לנכרי. היו יהודים שלא נמנעו מלחיצת יד לנכרי אם הלה לא נגע באישה בימי המחזור החדשי, בנבלה או שרץ. הנכרים הכירו את הגורמים לטומאה והיו נאמנים לענין זה. מעולם לא ניסו להערים על היהודים בנושאי טומאה וטהרה, להיפך הנכרי היה מודיע ליהודי אם הוא טהור או טמא, כלומר אם נגע לאחרונה בנידה בשרץ או בנבלה.

נכרי שבא לביתו של יהודי המתין בחוץ ולא נכנס לבית. היהודי היה מוזג לנכרי שתיה לכוס מיוחדת שהייתה שמורה מחוץ לביקתה לצורך השקאת נכרים. המזיגה נעשתה ללא מגע בין הקנקן והכוס, והנכרי שתה מחוץ לביקתה.

יהודים שהוזמנו לשמחת נישואין של נכרי, הביאו עימם לחתונה סכין שחיטה וכלי אוכל. בעל השמחה נתן לידיהם כבש חי והם שחטוהו צלו על האש ואכלו רק ממאכליהם. השחיטה והאכילה נעשתה בצד.

⁴³ ספר תפילות וברכות הנמצא בידי יהודי אתיופיה ומשמש בעיקר לקריאה ותפילה בשעת טקסי לידה וטהרה. הספר כתוב בשפה האמהרית ובאותיות געז.

קס מלכ (אס. 2) סיפר שנאצו מללכת לחתונת אוי כלל וציקר.

הנכרים קיבלו הרחקות אלו כמובנות מאליהן ולא ראו בהן פגיעה במעמדם. שני הצדדים סייעו זה לזה בשמירת חוקי הטהרה של היהודים. כללי ההרחקה נהגו אצל כל יהודי אתיופיה, אולם נראה הדבר, שאצל היהודים הטיגריים הקפידו הקפדה יתירה על הריחוק מגוי.⁴⁴ מאכלי ובישולי נכרים אסורים באכילה. הלחם אסור משעת טחינה ואילך, והבשר משעת שחיטה. מי שאכל מבישולי נכרי נקרא "פלסמורה" (חילוני/נשוי בנישואי תערובת). צריך להתוודות על מעשיו. במשך שבעה ימים שוהה מחוץ לביתו ואוכל רק פול (דרכ'י חלואים), כדי לנקות את הבטן. לאחר מכן מביא קרבן לחם לכוהנים או משלם לכוהנים, ע"מ שילמדוהו כיצד לחזור בתשובה על מעשיו. הגויים עצמם הקפידו על היהודים שלא יגעו במאכלם.

טומאת נבלה וטהרתה

יהודים נמנעו מכל מגע בנבלה. כשנתגלתה בהמה גוססת בעדר מיד קראו לגוי שיקחנה. את הנבלות או הגוססות נטלו הגויים תמורת פינויים מהמקום וסילוק הטומאה, וללא כל תשלום אחר. נבלת כל חי מטמא. בקר, צאן, עוף, שרץ וכו'. י"א ששרץ מת אינו מטמא ודינו כלכלוך שצריך נקיון בעלמא.

קס מקונן אמר שהקסיט הקפידו אט אף טהרת שרץ אפל שאר העט א.

טומאת נבלה היא טומאת יום אחד. הטמא עוזב את המחנה ליום אחד, החל משעות הבוקר הוא צם, עם ערב טובל ושב לביתו. דיני הטבילה זהים בכל ענין, צום ביום הטבילה, תיספורת, רחצה יסודית וטבילה במים חיים. תמיד טבלו בנהרות או במעיינות, לא הכירו טבילה במקווה.

טומאת כלים וטהרתם

כל הכלים שנמצאים בבית המת טמאים. טמא מת מטמא כלים במגע ובמשא. נידה מטמאת כלים במגע. כלי של גוי, טמא ואסור בשימוש, ומגעו של נכרי מטמא כלים. כלי שנגע בכל נבלה נטמא. כיצד מטהרים כלים טמאים? כלי חרס או עפר אינם נטהרים לעולם ויש לשברם או לתיתם לנכרי. כלי מתכת, קרן, זכוכית ועץ, שנטמאו בטומאת מת, לרבות בגדיו של טמא מת, טמאים שבעת ימים כדין טמא מת עצמו. למעשה, טמא מת יוצא אל מחוץ למחנה וממשיך להשתמש בכליו במשך שבעת ימי טומאתו. ביום השלישי וביום השביעי מזים על טמא מת וכליו מי חטאת. באזור סמיין וקוארה היו מי

⁴⁴ טיגרי הוא אזור הררי מבודד בצפון מערב אתיופיה. תושבי אזור זה היו מנותקים מחידושי הציוויליזציה (חשמל, מים בברזים, תחבורה וכדו'). הגישה לאזורים אלו אפשרית רק ברכיבה. יהודי טיגרי נבדלים מעט מאחייהם האמהרים, בגוון עור כהה יותר.

חטאת עד הדור האחרון, בשאר מחוזות היהודים באתיופיה בטלו מי חטאת. ביום השביעי טובל
טמא מת ומטביל את כליו, ועם שקיעת החמה הוא שב אל ביתו בטהרה.
נידה יוצאת לבית הנידה ושם היא משתמשת בכלים המיוחדים לימי טומאתה.
ביום טהרתה היא מכבסת את כל בגדיה ומטהרת אותם בטבילה.
בדרך כלל הושארו בבית הנידה כלים טמאים לשימוש הנידות ששהו שם.
נכרי מטמא כלים במגע, ולכן לא נגע הנכרי בכליו של יהודי ובמיוחד לא בכלי אוכל.
כלי שנטמא בטומאת נכרים ניתן לטובלו בו ביום ועם שקיעת החמה הכלי טהור.

קס צהי'ה (מס. 3) אמר שכלי שהתמא בו נכרי לורקים ולא מטהריט.

נבלה מטמאת בטומאת יום. כלי שנגע בנבלה טהור עם שקיעת החמה לאחר טבילה.

חלק קטן מהקסיט אמרו שטופליט כלי מתכת, זכוכית וכלי צץ חלקיט

במיט רותחיס. כלי צץ חליסי, שאינט צמידיט ברותחיס, דינט ככלי

חרס.

אקלה יאסו אמר שכלי מתכת מטהריט בא.

טומאת מת וטהרתו

בפרק זה נדון במנהגי הקבורה והטהרה מטומאת מת שנהגו יהודי אתיופיה. נעמוד על הזיקה בין מנהגם לפסוקי המקרא שעוסקים בטומאת מת, וכמו"כ נשווה את מנהגם למנהג אוכלי חולין בטהרה כפי שמשתקף בספרות בית שני, ובספרות המשנה והתלמוד. ראשית, נביא את תקציר הראיונות ולאחר מכן נדון בכל מנהג לגופו.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת מת

(הסיכום המלא בעמ' 21)

הנוגע במת טמא שבעת ימים, יושב בבקתה בודדת מחוץ לכפר סמוך לנהר. אנשי הכפר דואגים למזונו והוא משתמש בכלים המיוחדים לטמאים. ביום השביעי, צמים, רוחצים היטב את כל הגוף, מכבסים בגדים, נוטלים צפורנים ומסתפרים. במשך היום כולו מרבים ברחצה ובטבילות בנהר. לפנות ערב מגיעים אל הנהר הקסים, הם מקבלים מהנטהר קרבן ומברכים אותו. לאחר שקיעת החמה מגיע הנטהר לכפר, שם ממתינה לו סעודה של סיום הצום. כל הכלים שהיו במגע של טמא מת או באהלו - נטמאים. באזור סמיין נהגו עד הדור האחרון להזות אפר פרה אדומה ביום השלישי והשביעי לטהרה.

המקבילות במקורות הקדומים

במקרא

במדבר פרק ה

(א) וידבר ידוד אל משה לאמר :

(ב) צו את בני ישראל וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש :

(ג) מזכר עד נקבה תשלחו אל מחוץ למחנה תשלחום ולא יטמאו את מחניהם אשר אני שכן בתוכם :

(ד) ויעשו כן בני ישראל וישלחו אותם אל מחוץ למחנה כאשר דבר ידוד אל משה כן עשו בני ישראל :

ע"פ התלמוד הבבלי (מסכת פסחים דף סז ע"ב) מוצאים טמא מת אל מחוץ למחנה לוייה בלבד ולא מחוץ למחנה ישראל, כפי שעולה מפשוטו של מקרא. נצטט מתוך פירושו של רש"י בגלל צחות

לשונו, ודבריו המתקשרים לנושא שאנו דנים בו.

רש"י במדבר פרק ה פסוק ב

וישלחו מן המחנה - שלש מחנות היו שם בשעת חנייתן, תוך הקלעים היא מחנה שכינה, חניית הלויים סביב כמו שמפורש בפרשת במדבר סיני היא מחנה לוי, ומשם ועד סוף מחנה הדגלים לכל ארבע הרוחות היא מחנה ישראל. הצרוע נשתלח חוץ לכולן, הזב מותר במחנה ישראל ומשולח מן השתים, וטמא לנפש מותר אף בשל לוי ואינו משולח אלא משל שכינה, וכל זה דרשו רבותינו מן המקראות במסכת פסחים (סז):

פירוש רש"י בעקבות חז"ל תואם את מיקומם של פסוקים אלו, בתחילת ספר במדבר, דהיינו לאחר סידור המחנות. ועל כך העיר הרמב"ן.

רמב"ן במדבר פרק ה פסוק ב

וישלחו מן המחנה - אחר שהקים את המשכן צוה בשלוח הטמאים מן המחנה, שיהיה המחנה קדוש וראוי שתשרה בו שכינה. והיא מצוה נוהגת מיד ולדורות:

גם מקיים צוואת יוסף להעלות עצמותיו לא"י, מוכיחה הגמרא שטמא מת מותר לבוא אפילו במחנה לוי.

תלמוד בבלי מסכת פסחים דף סז עמוד א

ולא טמא מת בלבד אמרו, אלא אפילו מת עצמו. שנאמר (שמות יג, יט) ויקח משה את עצמות יוסף עמו, עמו - במחיצתו!

רש"י (שם)

עמו - ומשה לוי היה.

אולם, לפי פשוטו של מקרא, משולח טמא לנפש (טמא מת) אל מחוץ למחנה.

"...צו את בני ישראל וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב וכל טמא לנפש. מזכר עד נקבה תשלחו, אל מחוץ למחנה תשלחום, ולא יטמאו את מחניהם אשר אני שוכן בתוכם. ויעשו כן בני ישראל וישלחו אותם אל מחוץ למחנה..." (במדבר שם)

ענין שילוח טמא מת אל מחוץ למחנה מופיע גם לאחר מלחמת מדין.

במדבר פרק לא פסוק יט

ואתם חנו מחוץ למחנה שבעת ימים כל הרג נפש וכל נגע בחלל תתחטאו ביום השלישי וביום השביעי אתם ושביכם :

ומפרש רש"י (במדבר פרק לא פסוק יט) בעקבות ספרי במדבר קכז

מחוץ למחנה - שלא יכנסו לעזרה :

שוב רואים אנו, שלפי פשוטו של מקרא טמא מת חייב לעזוב את המחנה, וחז"ל מצמצמים את הציווי ומפרשים "מחנה" במשמעות "עזרה", דהיינו מקום הקודש. נראה שפרשנות חז"ל, שמקיימת את הפסוקים בגי' מחנות לא הגיעה אל יהודי אתיופיה, והם קיימו את הפסוקים כפשוטם ושילחו את כל הטמאים⁴⁵ אל מחוץ למחנה. מנהג זה, של ריחוק והרחקה מכל טומאת מת מצוי גם אצל השומרונים.

...עד כמה שאפשר הם נמנעים מלהיטמא למתים, עד שלפעמים משאירים את הטיפול בנפטריהם לנכרים.⁴⁶

בימי בית שני

ענייני טו"ט תופסים מקום מרכזי בחיי היהודים בימי בית שני.

תופעה זו תוארה ע"י פרופ' דוד פלוסר באחד ממאמריו⁴⁷

תקופת בית שני היתה מצויינת בכך שבה "פרצה טהרה בישראל"⁴⁸. הקפדה על טהרות בבית המקדש הביאה אז לידי גוזמאות מחרידות, עד שבבית המקדש "טומאת סכינים חמורה"⁴⁹ להם יותר משפיכות דמים⁵⁰. ההקפדה על הטהרה לא היתה אז מצומצמת לתחום המקדש, אלא הלכות טומאה וטהרה התפשטו בכלל ישראל⁵¹ ותפסו אז במסגרת החיים הדתיים היומיומיים את המקום שנועד אח"כ לדיני כשרות.

העם כולו נחלק לחבורות שסימן ההיכר הבולט של כל חבורה היה רמת ההקפדה בהלכות טו"ט וכדברי המשנה

⁴⁵ לגבי טומאת נידה ראה להלן עמ' 41, שגם היא שולחה אל מחוץ למחנה. לגבי טומאת שכבת זרע, נהגו באתיופיה יציאה אל מחוץ למחנה וטבילה עם ערב כדין "טבול יום", לאחר הטבילה הוא שב לביתו ללא מגבלות.

⁴⁶ יצחק בן צבי, **ספר השומרונים**, ירושלים תשל"ו, עמ' 149.

⁴⁷ פרופ' דוד פלוסר, "טבילת יוחנן וכת מדבר יהודה", **מחקרים במגילות הגנוזות**, ירושלים תשכ"א, עמ' 212.

⁴⁸ תוספתא, מהדורת ליברמן, שבת פ"א הי"ד; שבת יג ע"א; ירושלמי שבת פ"א ה"ה.

⁴⁹ בספרי שבמהדורת הורוויץ, הגירסא "חביבה להם יותר".

⁵⁰ ספרי במדבר לה, לד.

⁵¹ גדליה אלון, **מחקרים בתולדות ישראל**, תל אביב תשי"ז. עיין במיוחד בפרקים: טומאת נכרים, תחומן של הלכות טהרה, כרך א' עמ' 121 – 176.

בגדי עם הארץ מדרס לפרושין, בגדי פרושין מדרס לאוכלי תרומה, בגדי אוכלי תרומה מדרס לקודש, בגדי קודש מדרס לחטאת. יוסף בן יועזר היה חסיד שבכהונה, והיתה מטפחתו מדרס לקודש. יוחנן בן גודגדא היה אוכל על טהרת הקודש כל ימיו והיתה מטפחתו מדרס לחטאת .

רש"י מסכת חגיגה דף יח עמוד ב

מדרס - אב הטומאה לטמא אדם וכלים, כמדרס הזב, שמטמא אדם וכלים, כדכתיב ואיש אשר יגע במשכבו יכבס בגדיו (ויקרא טו).
לאוכלי תרומה - כהנים, וכל אלו מעלות מדברי סופרים, שאמרו **שאינ שמירת טהרתן של אלו חשובה שמירה אצל אלו**, ומתוך שהן אלו אצל אלו - כאילו לא שמרוה, גזרו בהן בבגדיהן שמא ישבה בהן אשתו נדה, והרי הן מדרס הנדה, הכי מפרש לה בפרק השוחט.

פלוסר נשען בדבריו על דברי גדליהו אלון⁵²

בידוע שמסורת ההלכה הקבועה אינה זוקקת דיני טהרה שבתורה אלא לענין כהנים וכניסה למקדש ואכילת קדשים בלבד. וכשבאה ההלכה למקראות, שנראים מכוונים לזיקת טומאה מחוץ למקדש ולאיסור טומאה מכל מקום, אף לישראל, הרי היא מוציאתם מידי פשוטם ומעמידה אותם במקדש ובכהנים. (כפי שראינו לעיל בעמ' 32-31 בענין שילוח טמא מת אל מחוץ למחנה).

אולם בימי בית שני מתפשטות הלכות טו"ט הרבה מעבר לתחומי המקדש והכהונה. הן הופכות להיות נחלת הכלל בחיי היומיום, והבסיס להגדרת היחיד וקבוצת ההשתייכות החברתית. בסיפור המפורסם על קמצא ובר קמצא (בבלי, גיטין דף נה ע"ב) יש דוגמא מובהקת להקפדה יתירה בנושא טומאה וטהרה. שם מסופר על אורח שהוזמן בטעות לחתונה וסולק לעיני כל בבושת פנים על אף תחנוניו להישאר. תמוחה מאוד התעקשותו של בעל הבית לגרש את האורח! מדוע לא הסכים להעלים עין, ולזכות בדמי הסעודה כולה?! נראה לבאר ענין זה ע"פ מאמר חז"ל

תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף כג עמוד א

כך היו **נקיי הדעת שבירושלים** עושין: לא היו חותמין על השטר אלא אם כן יודעין מי חותם עמהן. ולא היו יושבין בדין אלא אם כן יודעין מי יושב עמהן, **ולא היו נכנסין בסעודה אלא אם כן יודעין מי מסב עמהן.**

כנראה שהאורח שהוזמן בטעות אינו מקפיד בענייני טו"ט כשאר המוזמנים, ולכן ישיבתו בסעודה משותפת, על מצע אחד ואכילה מכלים מרכזיים משותפים, מהווה בעיה לשאר המוזמנים וממילא אי נעימות רבה לבעל הבית. הקפדתם היתרה של המארח ושל המוזמנים כולם (שראו ולא מיחו) בענייני טו"ט, היא שגרמה להם להתעלם מהלבנת פני האורח ברבים.⁵³

הרחבת דיני טו"ט מצאה ביטוי בשני תחומים עיקריים.⁵⁴
א. הרחבת קדושת ירושלים (עיר המקדש) לכל ערי ישראל, כפי שנראה להלן במגילת המקדש.
ב. הרחבת מצוות הקדושה של הכהנים לכל עם ישראל, כפי שידוע לנו מחוקי הטהרה הקפדניים של אנשי כת מדבר יהודה.⁵⁵
עדויות למנהגי טו"ט בימי בית שני דומות באופיין למנהגים שנשתמרו בקרב יהודי אתיופיה עד הדור האחרון.

מגילת המקדש⁵⁶ עמוד מה שורה 17

וכול טמא לנפש לוא יבואו לה עד אשר יטהרו.

איסור כניסה לירושלים לטמא מת. ובהמשך הרחבת האיסור לכלל הערים.

עמוד מז שורה 3 (ההשלמות של פרופ' יגאל ידין)
"והיון עריהמה טהורות וש[כנתי... אתמ]ה לעולם"

תופעה זו של הרחבת מעגלי הטהרה נפוצה בעיקר אצל הכתות ולא היתה מקובלת על חז"ל. דברי הספרי (לה, לד) "שטומאת סכינים חביבה להם יותר משפיכות דמים", והסיפור על קמצא ובר קמצא לפי ההסבר שהצענו, מלמדים על התנגדות חז"ל להקפדה יתירה בענייני טו"ט. לדעת חז"ל החיים מחייבים צמצום הטהרה כיון שטרחתה מרובה⁵⁷. להלן (בפרק שני) נראה כיצד פעלו חז"ל להקל גם בדיני טומאת נידה, ולצמצם את חלותם. אולם יתכן שיהודי אתיופיה ספגו השפעה מחמירה זו מבני הכתות (כת האיסיים במיוחד) והמשיכו לשמרה, כיון שהתנתקו מכלל העם, שבסופו של דבר קיבל את דעת הפרושים וצימצם את חובת הטהרה.

יהודי אתיופיה נהגו לטהר את הבית וכליו לאחר שהוציאו מתוכו את המת. ענין זה מפורש בתורה.

⁵² אלון, מחקרים, עמ' 148.

⁵³ הסבר זה שמעתי מפרופ' דניאל שפרבר.

⁵⁴ אלון, מחקרים, עמ' 149.

⁵⁵ ראה למשל: יעקב ליכט, **מגילת הסרכים**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13.

⁵⁶ פרופ' יגאל ידין, **מגילת המקדש**, ירושלים: הוצאת החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, תשל"ז.

ידין משער שמגילת המקדש נתחברה בימי יוחנן הורקנוס או מעט קודם לכן. עיין במבוא עמ' 295 – 298. תודתי לד"ר אהרון שמש שהסב את תשומת ליבי למקור חשוב זה.

⁵⁷ אלון, מחקרים, עמ' 175 – 176.

זאת התורה אדם כי ימות באהל כל הבא אל האהל וכל אשר באהל יטמא שבעת ימים :
וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו טמא הוא :
וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת או בעצם אדם או בקבר יטמא שבעת ימים :

טהרת הבית וכליו, אחר הוצאת המת מוזכרת גם במגילת המקדש.

עמ' מט שורות 11-21

וביום אשר יוציאו ממנו את המת יכבדו את הבית מכל

...

ואת כול כליו רחים ומדוכה
וכל כלי עץ ברזל ונחושת וכל כלים אשר יש להמה טהרה
ובגדים ושקים ועורות יתכבסו והאדם כול אשר היה בבית
וכול אשר בא אל הבית ירחץ במים ויכבס בגדיו ביום הראשון
וביום השלישי יזו עליהמה מי נדה וירחצו ויכבסו סלמותמה
ואת הכלים אשר בבית וביום השביעי
יזו שנית וירחצו ויכבסו בגדיהמה וכליהמה ויטהרו לערב

ממגילת המקדש עולה, שעם הוצאת המת מהבית עוברים הבית וכליו תהליך של טהרה. מכבדים את הבית ומטהרים כל כליו.

כך בדיוק נהגו יהודי אתיופיה. לאחר הוצאת המת מהבית מכבסים וטובלים בנהר את כל כלי הבד. כלי חרס נשברים וכלי זכוכית ומתכת נטהרים בטבילה ובהזאת מי חטאת בשלישי ובשביעי. כמו כן המשיכו יהודי אתיופיה לטהר אדם וכלים ע"י אפר פרה אדומה עד הדור האחרון.⁵⁸ בספרים החיצוניים⁵⁹ מוצאים אנו עדות לכך שטמא מת לא נכנס לביתו.

ספר טוביה ב, ז-ט

"וכאשר בא השמש קמתי ואכרה ואקברוהו... ובלילה ההוא קמתי מן הקבורה ויען כי נטמאתי ישנתי אצל חומת החצר לפני גלויים".

לפי מקור זה ברור שטוביה נמנע מלהכנס לביתו בגלל שנטמא בטומאת מת כשעסק בקבורה. אמנם בנוסח הארוך של ספר טוביה, מופיע נימוק אחר "וישנתי אצל חומת החצר לפני גלויים מפני החום".

על ההבדל בין שני הנוסחאות מעיר אברהם כהנא (שם עמ' שיז): "הטעם הזה מתמיה מאוד..."

⁵⁸ הרב מנחם ולדמן סיפר לי, שבשעה שבה לקבל פניו של אחד הקסים שעלה ממחוז קוארה, בשנת 1992, הראה לו הקס שקית עם אפר פרה אדומה. האפר נעשה מקרבן פרה אדומה שנעשה באתיופיה.
⁵⁹ אברהם כהנא, הספרים החיצוניים, ירושלים תש"ל.

שאינן טמא מת אפילו בא"י אסור להכנס לביתו. יותר פשוט הנוסח הארוך, טוביה ישן בחצר מפני החום". אבל לשיטתנו, שטמא מת אינו נכנס לביתו, אין כל תמיה בנוסח הקצר. להיפך, שינוי נוסח זה מחזק את קביעתו של אברהם כהנא עצמו, שקבע שברוב הפעמים הנוסח הקצר מתוקן יותר מהארוך, ובלשונו:

"... כמה פעמים הקצר מתוקן יותר ושלם יותר מן הארוך... במקומות מעטים הנוסח הארוך מתוקן יותר". (מבוא לספר טוביה עמ' רצג-רצד)

הערתו זו של אברהם כהנא ידועה בשם *difficilior lectio* (=הנוסח הקשה).

בדרך כלל הנוסח הקשה, המוזר והקצר הוא המקורי ואילו הנוסח הברור והארוך נושא על גבו טביעת אצבעות של "מתקנים" מאוחרים יותר. במקרים רבים התיקונים השונים הם אלו שמסתירים מאתנו את כוונתו המקורית של הקטע.

הקראים

קודם שניגש להשוות את מנהג יהודי אתיופיה למנהג הקראי, נקדים הקדמה קצרה.⁶⁰ הקראים הכירו היטב את פרשנות חז"ל לתורה שבכתב, אלא שהם שללו אותה ובחרו לפרש את הפסוקים כפשוטם, לפי דעתם. יהודי אתיופיה שמרו בידם את התורה שבכתב, ולא ידעו כלל על קיומה של פרשנות חז"לית לתושב"כ. מה שמכונה בפינו התושב"ע. במקרים רבים, כגון: כיבוי כל אש עם כניסת השבת או אי הדלקת נרות שבת, תואם המנהג האתיופי את המנהג הקראי, אולם יש להדגיש, שהראשונים לא הכירו את התושב"ע וכאבו את ניתוקם מעם ישראל, ואילו הקראים הכירו ונאבקו בבעלי התושב"ע וברבניים ממשיכי דרכם. סעד גדול להבחנה חשובה זו מצאתי בשו"ת הרדב"ז.⁶¹

שו"ת רדב"ז מכתב יד - א"ח, י"ד (חלק ח) סימן קעט

שאלת: ממני אודיעך דעתי, במי שקנה עבד חבשי מאותם היהודים הדרים בארץ כוש איך יתנהג עמו, אם יוצא בשש או לא, וכל הדינים הנוהגים בעבדים אם נוהגים בו או לא. תשובה: ... ואע"ג דאיכא ספיקא אחרינא, שהרי כל אלו החבשי הדרים בארץ כוש הם מתנהגים ככת הקראין שהם צדוק ובייתוס, ואין אנו מצווין לא לפדותם ולא להחיותם, מ"מ מסתברא לי דה"מ אלו שהם דרים בתוך הרבנים ורואים דברי חכמים ומלעיבין ומלעיגין עליהם, על אלו וכיוצא בהם אמרו [ע"ז כ"ו ע"ב] מורידין ולא מעלין (עין רמב"ם הלכ' ממרים פי"ג ה"ב, ובמש"כ רבינו ז"ל ברדב"ז בה"ג שם), והם המשפחה הארוכה אשר כתב הרמב"ם ז"ל, אבל אלו הבאים מארץ כוש הם משבט דן בלי ספק, ומפני שלא היו ביניהם חכמים בעלי קבלה תפשו להם פשטי הכתובים, אבל אם היו מלמדין אותם לא היו

⁶⁰ בענין הקראים ראה שמחה אסף, "לתולדות הקראות בארצות המזרח", באהלי יעקב, (תש"ג) עמ' 181 – 222.
⁶¹ רבי דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, בני ברק תשל"ה.

פוקרין בדברי רז"ל והוי כתינוק שנשבה לבין הגוים, תדע שהרי צדוק ובייתוס בבית שני היו ושבת דן גלה קודם, ואפילו אם תמצא לומר שהדבר ספק, מצוה לפדותו, אבל לענין יוחסין אני חושש שמא קדושיהן קדושין וגיטין אינם כתיקון רז"ל, שהרי אינם יודעין כלל בטיב גטין וקדושין + בהגהות מהריק"ש (תלמיד רבינו ז"ל) יו"ד סימן קנ"ח הביא קיצור תשובת רבינו ז"ל זו+. והנראה לעניות דעתי כתבתי.

יש בידנו עדויות על נסיון של חכם קראי להתעלם מהבחנה זו ולהביא ראייה ממנהג יהודי אתיופיה לשיטת הקראים, שאוסרת הדלקת נר של שבת.⁶² גם בדורנו, רוב יהודי אתיופיה ומנהיגיהם, מכירים בכך שמנהגם שונה ממנהג שאר שומרי המצוות בישראל, כתוצאה מהניתוק הארוך, והם רואים כמובן מאליו שעליהם לקבל בהדרגה את מנהגי שאר קהילות ישראל. מכאן, שאין להסיק מהשוואת מנהג יהודי אתיופיה למנהג הקראים מסקנות הכרחיות לזיקה בין העדות. גם כשהמעשים שווים הלבבות רחוקים. בכל ההשוואות של מנהג יהודי אתיופיה למנהג הקראי, בחרתי להשתמש בספר המצוות של ענן הנשיא. ענן בן דוד חי במאה השמינית בבבל. ספר ההלכה שכתב נחשב לחוק הלא-רבני הראשון והיווה אבן פינה לספרות הקראית כולה.⁶³

ספר המצוות לענן הנשיא, דיני טומאה וטהרה עמ' 41 ואילך.

[חייבת] לצאת [חוץ למחנה... שנאמר] (במדבר ה,ג) וכל טמא לנפש מזכר עד נקבה תשלחו [אל מחוץ למחנה הוסיף בה בנקבה] עד [עד נקבה] מפני שיש בה טומאה שאינה נמצאת בזכר שצריך [לצאת] בה מן המחנה.

הקראים מפרשים את הפסוקים כפשוטם, ולכן טמא מת יוצא אל מחוץ למחנה. נמצא שמנהג יהודי אתיופיה תואם את המנהג הקראי.

סיכום

מנהגם של יהודי אתיופיה בענייני טומאת מת וטהרתו שונה מאוד מנהגי ההלכה כיום. מנהגם מאפיין חברה יהודית ששומרת עצמה בטהרה, ומטהרת ע"י מי חטאת (אפר פרה אדומה) את אלו שנטמאו, בניגוד למנהג הרבני המקובל בימינו שאין מטהרים במי חטאת בגלל העדר פרה אדומה. הוצאת טמא מת אל מחוץ למחנה, נהגה בקרב יהודי אתיופיה, ומוזכרת במקרא, במגילת המקדש, בספר טוביה, ובספרי ההלכה של ראשוני הקראים. איסור מגע בין טמא מת לאדם וכלים אוכלים ומשקים, כפי שנהג באתיופיה, מוזכר בספרות המשנה והתלמוד המדרש והאגדה שמתארת את ימי בית שני. טיהור הבית וכליו, מוזכר המקרא ובמגילת המקדש. במקומות שהיה אפר פרה אדומה נהגו להשתמש בו כדי להיטהר מטומאת מת, כפי שמתואר במקרא.

⁶² ולדמן, מעבר, עמ' 44-45.

⁶³ ד"ר ליאון נמוי, אינצ' עברית, ערך "ענן בן דוד", כרך כז עמ' 31-30.

התהליך שפקד את כלל עם ישראל, ביטול מי חטאת ובעקבותיו הפסקת אכילת חולין בטהרה
ושמירת טהרה בכלל, התרחש כנראה כשיהודי אתיופיה כבר היו מנותקים מעם ישראל. מכאן
שמנהג יהודי אתיופיה משקף את ההלכה הקדומה בישראל.

טומאת נידה וטהרתה

ליהודי אתיופיה מנהגים יחודיים ומחמירים בנושא טומאת נידה. מנהגים אלו שונים בתכלית ממנהגנו אנו בדין טומאת הנידה, ואף מנוגדים לדין התלמוד הבבלי: (בבלי כתובות דף סא עמוד א) "אמר רב יצחק בר חנניא אמר רב הונא: כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה - נדה עושה לבעלה, חוץ ממזיגת הכוס, והצעת המטה, והרחצת פניו ידיו ורגליו". יחד עם זאת לאורך כל הספרות התורנית לדורותיה – בית שני, משנה, תלמוד, גאונים, ראשונים ואחרונים – מוצאים אנו שרידים רבים למנהגים אלו. נפתח כדרכנו בתקציר הראיונות.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת נידה

(הסיכום המלא בעמ' 21 - 22)

כל אישה שראתה דם עוזבת את ביתה ל "בית הנידה". קרובות משפחה או חברות דואגות לכל מזונה. הן מניחות את המזון בכלים מיוחדים מעבר למעגל אבנים אדום שמקיף את בקתת הטמאות. ביום השביעי לראייתה היא צמה מהבוקר והולכת לנהר בליווי של בעלה או קרובי משפחה. בנהר היא מנקה היטב את כל גופה, סורקת שיערה, גוזזת ציפורניה ומכבסת את כל בגדיה. מרבים בטבילות כל היום, נשים שמלוות אותה מוודאות שכל שיער ראשה טבול במים. עם יציאתה מהמים הן מכות אותה קלות באגודת עשבים רכים. עם שקיעת החמה של היום השביעי שבה האישה לביתה שם ממתינה לה סעודה עם לחם מיוחד שמכינים לסעודה זו.

המקבילות במקורות הקדומים

במקרא ובתרגומים

ויקרא פרק טו

- (יט) ואשה כי תהיה זבה דם יהיה זבה בבשרה שבעת ימים תהיה **בנדתה** וכל הנגע בה יטמא עד הערב:
- (כ) וכל אשר תשכב עליו **בנדתה** יטמא וכל אשר תשב עליו יטמא:
- (כא) וכל הנגע במשכבה יכבס בגדיו ורחץ במים וטמא עד הערב:
- (כב) וכל הנגע בכל כלי אשר תשב עליו יכבס בגדיו ורחץ במים וטמא עד הערב:
- (כג) ואם על המשכב הוא או על הכלי אשר הוא ישבת עליו בנגעו בו יטמא עד הערב:
- (כד) ואם שכב ישכב איש אתה ותהי **נדתה** עליו וטמא שבעת ימים וכל המשכב אשר ישכב

עליו יטמא :

(לב) זאת תורת הזב ואשר תצא ממנו שכבת זרע לטמאה בה :
(לג) והדוה **בנדתה** והזב את זובו לזכר ולנקבה ולאיש אשר ישכב עם טמאה :
אונקלוס ויקרא פרק טו

(יט) ואתתא ארי תהי דיבא דם יהי דובה בבשרה שבעא יומין תהי **בריחוקה** וכל דיקרב בה יהי מסאב עד רמשא :
(כ) וכל דתשכוב עלוהי **בריחוקה** יהי מסאב וכל דתתיב עלוהי יהי מסאב :
(כא) וכל דיקרב במשכבה יצבע לבושוהי ויסחי במיא ויהי מסאב עד רמשא :
(כב) וכל דיקרב בכל מנא דתתיב עלוהי יצבע לבושוהי ויסחי במיא ויהי מסאב עד רמשא :
(כג) ואם על משכבא הוא או על מנא דהיא יתבא עלוהי במקרביה ביה יהי מסאב עד רמשא :
(כד) ואם משכב ישכוב גבר יתה ויהי (ותהי) **ריחוקה** עלוהי ויהי מסאב שבעא יומין וכל משכבא דישכוב עלוהי יהי מסאב :

(לב) דא אוריתא דדובנא ודתפוק מניה שכבת זרעא לאסתאבא בה :
(לג) ולדסאובתה **בריחוקה** ולדדאיב ית דוביה לדכר ולנקבא ולגבר דישכוב עם מסאבתא :
תרגום ירושלמי (המיוחס ליונתן בן עוזיאל) מתרגם את הפסוק "שבעת ימים תהיה בנדתה" -
"שובעא יומין תהא **יתבא** בריחוקה".

תרגום השבעים⁶⁴ ויקרא פרק טו פסוק לג, מתרגם את המילה "טמאה" ל"בודדה".

ולדוה בנדתה והזב בזובו לזכר או לנקבה ולאיש אשר ישכב עם **בודדה**
(καθαρισθησεται).

רואים אנו מתוך הפסוקים, שהמקרא מתייחס אל הנידה בראש וראשונה כטמאה. עניינם של הפסוקים העוסקים בנידה, לתחום את גבולות הטומאה של הנידה, מבחינת סוג המגע וזמן הטומאה.

אישה שראתה דם טמאה שבעה ימים. היא מטמאת במגע אדם וכלים משכב ומושב. כל הנוגע בכלי משכב או מושב שנטמא ע"י הנידה טמא עד הערב. כדי להיטהר עליו לכבס בגדיו לרחוץ במים ובערב הוא טהור. השוכב עם נידה נטמא שבעת ימים ונעשה כנידה שמטמא משכבו.

בכל המופעים של המילה "נדה" בתנ"ך היא מופיעה בדלית דגושה, מכאן ששורש המילה הוא נ.ד.ד. (דגש בעה"פ כתשלו"ם ללה"פ שנפלה). השורש נדד מבטא יפה את משמעותה המקורית של המילה נידה - נודדת ממקומה.

המתרגמים הקדמונים⁶⁵ תרגמו את המילה נידה למרוחקת, וטמאה לבודדה. התרגום הירושלמי

⁶⁴ צבי קארל, **תרגום השבעים לתורה**, ירושלים תשל"ט.

⁶⁵ תרגום אונקלוס נכתב בראשית המאה השנייה לספירה, תרגום השבעים (וולגטה) באמצע המאה השנייה.

הוסיף לפסוק "שבעת ימים תהיה בנדתה" את המילה "יתבא" (יושבת). הוספת המילה "יתבא" מרמזת אולי לכך, שלנידה היה מקום מושב מיוחד.⁶⁶ נראה הדבר, שמנהגי הנידה של יהודי אתיופיה עוצבו ישירות מתוך המקרא. הנידה טמאה ומטמאה כל דבר במגעה, ולכן ראוי שתשב מחוץ לביתה. ענין היציאה מהבית לא נזכר במפורש במקרא, אך הוא נרמז בתרגום הירושלמי ומסתבר מאוד בחברה ששמרה על דיני טהרה.

במשנה ובתלמוד

בספרות המשנה והתלמוד מופיעים שני נימוקים לחובת ההרחקה מהאישה בימי נדתה. א. חשש עבירה.

לדוגמא, ספרא אחרי מות פרשה ט פרק יג ד"ה איש

ואל אשה בנידת טומאתה לא תקרב לגלות ערותה, אין לי אלא שלא יגלה מנין שלא תקרב תלמוד לומר לא תקרב.

ב. חשש טומאה.⁶⁷

לדוגמא, משנה מסכת נדה פרק ז משנה א

דם הנדה ובשר המת מטמאין לחין ומטמאין יבשין.

בתקופה הבתרת תלמודית מוצאים אנו גם את הנימוק של "סכנה", כלומר אישה בתקופת המחזור מסוגלת להזיק לסובבים אותה. לנימוק זה אין מקור מפורש בתלמוד.⁶⁸

כעת נבדוק את המקורות התלמודיים שיש בהם ראיות מפורשות או רמזים למנהגי טומאת נידה של יהודי אתיופיה.

משנה מסכת נדה פרק ז משנה ד

כל הכתמים הנמצאים בכל מקום טהורין חוץ מן הנמצאים בחדרים ובסביבות בית הטומאות⁶⁹ בית הטומאות של כותים מטמאין באהל מפני שהם קוברין שם את הנפלים ר' יהודה אומר לא היו קוברין אלא משליכין וחיה גוררתן.

⁶⁶ ידידיה דינרי, "מנהגי טומאת הנידה-מקורם והשתלשותם", תרביץ, מט (ניסן-אלול תש"ס), עמודים 302 – 324. עיין במיוחד הערה 51.

⁶⁷ על אכילת חולין בטהרה, ראה בהרחבה אצל אלון, מחקרים, עמודים 158 – 169. ברור לנו שיהודים בא"י ובבבל המשיכו לאכול חולין בטהרה מאות שנים אחר חורבן הבית. קשה לדעת מה היה היקפה של הקפדה זו, ועד מתי נהגה. נראה שבבבל נפסקה התופעה בראשית תקופת האמוראים שכן גזרו טומאה על ארץ העמים ושוב אין טעם באכילת חולין בטהרה, שהרי ארצם טמאה, ובא"י נמשכה אכילת חולין בטהרה עד סוף המאה השלישית, שאז פסקו מי חטאת.

⁶⁸ ראה דינרי, מנהגי, עמ' 322.

⁶⁹ כך הגרסא גם בכ"י תימני (פרופ' שלמה מורג, הוצאת מקור, ירושלים תש"ל) "בית הטומאות" וכן במשניות המפורשות בידי חנוך אלבק ומנוקדות בידי חנוך ילון "בית הטומאות", אולם בכ"י קופמן ובכ"י פארמה "בית הטומאות" וכן בכ"י מינכן ובכ"י ואטיקן "בית הטומאות" וכן בדפוס ווילנא וגרסא זו מתאימה יותר לענייננו.

ברור מהמשנה שהיה לנשים בית מיוחד שבו ישבו בימי נידתן.
אמנם לפי רש"י מדובר בחדר מיוחד שבתוך הבית, ולא בבית נפרד.

רש"י מסכת נדה דף נו עמוד ב

בית הטמאות - חדר שהנשים משתמשות בו בימי נדותן.

אך נראה שבמציאות של מגורים בבקתה, ללא חלוקה לחדרים, כפי שחיים עד היום הכפריים
באתיופיה, לא יכלו להקצות לנידה חדר מיוחד בתוך הבית, ובנו לכל הנידות "בית נידה" משותף.
נמצאנו למדים, שיש מקור במשנה למנהג יהודי אתיופיה, שנידה עוזבת את ביתה.

הוצאת הנידה מאזור המגורים נזכרת גם בדברי יוספוס פלביוס.

קדמוניות היהודים⁷⁰ ג יא ג.

והוא [משה] גרש מן העיר את אלה שגופם נגוע בצרעת ואת הזבים. **והבדיל עד ליום השביעי
את הנשים שבאו להן לפי טבען ימי הפרשתן [ורק] אחר כך התיר להן לגור יחד עם אחרים
כטהורות.**⁷¹

תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף כו עמוד א

ואמר רבי עקיבא: כשהלכתי לגליא היו קורין לנדה גלמודה. מאי גלמודה - גמולה דא
מבעלה.

רש"י (שם)

גמולה - מובדלת.

הגמרא כאן מדגישה שהנידה מובדלת מבעלה, אולם במקור תלמודי אחר מוצאים אנו הבדלה
מכל אדם.

תלמוד בבלי מסכת עירובין דף ק עמוד ב

והאמר רב יצחק בר אבדימי: עשר קללות נתקללה חוה, דכתיב (בראשית ג') אל האשה אמר
הרבה ארבה - אלו שני טפי דמים, אחת דם נדה ואחת דם בתולים. עצבונך - זה צער גידול

⁷⁰ מהדורת שליט עמ' 99.

⁷¹ לדעת אלבק (השלמות למשנה עמ' 589) אין בדברי יוספוס שום הוכחה לענייננו, כיון שבא לבאר את דברי
משה בספר במדבר פרק ה' ואינו מצביע על מנהג שנוהג בזמנו. אולם אלון (מחקרים, א עמ' 172) וידין
(מגילת המקדש כרך א עמ' 227) הבינו מדברי יוסף בן מתתיהו, שאכן כך הורו ונהגו בימיו.

בנים, והרנך - זה צער העיבור, בעצב תלדי בנים - כמשמעו. ואל אישך תשוקתך - מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שיוצא לדרך. והוא ימשל בך - מלמד שהאשה תובעת בלב, והאיש תובע בפה, זו היא מדה טובה בנשים. - כי קאמרינן - דמרצייא ארצויי קמיה. - הני שבע הויין! **כי אתא רב דימי אמר: עטופה כאבל, ומנודה מכל אדם, וחבושה בבית האסורין.** מאי מנודה מכל אדם? אילימא משום דאסיר לה ייחוד - איהו נמי אסיר ליה ייחוד! - אלא: דאסירא לבי תרי.

רש"י (שם)

עטופה כאבל - בושה לצאת בראשה פרוע.
מנודה לכל אדם - לקמיה מפרש שאסורה לכל אדם חוץ מבעלה, והאיש נושא נשים הרבה.
וחבושה בבית האסורים - כל כבודה בת מלך פנימה.

הביטוי "כי אתא רב דימי" שגור מאוד בתלמוד הבבלי, והוא מאפיין את רב דימי שהיה נחותא (נוסע, יורד, שמעביר מתורת א"י לבבל).

רב דימי נחלץ לעזרת חכמי בבל ומוסיף שלוש קללות כדי להשלים לעשר קללות כדברי רב יצחק בר אבדימי. כחכם ארץ ישראלי השלמותיו של רב דימי מאפיינות את מנהג א"י שמחמיר בענייני טו"ט.

עולה מדבריו של רב דימי הוא שהאישה **בימי נידתה** :

"עטופה כאבל" - לובשת בגד המיוחד לימי נידתה.
"מנודה מכל אדם" - יוצאת מחוץ לאזור המגורים.
"חבושה בבית האסורים" - מוגבלת בצעדיה, שהרי נידה מטמאת במדרס, וכל הדורך על מצע שדרכה עליו נידה-נטמא.

אולם כפי שראינו לעיל⁷² ועוד נראה להלן, חכמי בבל התנגדו להחמרות המופלגות בענייני טו"ט, והם פעלו בעליל לצמצום חלות דיני הטומאה.

נראה לפרש אם כן, שהסתמא דגמרא הבבליית מוציא את דברי רב דימי מפשוטם ומסביר ש"מנודה מכל אדם" פירושו שאסורה להתחתן עם יותר מבעל אחד. גם רש"י מפרש לפי מגמה זו של צמצום דיני טומאת נידה והעמדת דברי רב דימי בעניינים אחרים תוך התעלמות מפשט דבריו והקשרם לסוגיה.

"עטופה כאבל" - כיסוי ראש. "חבושה בבית האסורים" - כל כבודה בת מלך פנימה. האם מצוות כיסוי ראש היא סימן אבילות, וכבוד האישה הן קללות שנתקללה בהן חווה!⁷³
חיזוק לשיטתנו ניתן להביא מנוסח אבות דרבי נתן לדברי הגמרא בעירובין.
חיבור זה כידוע הוא חיבור ארצישראלי מובהק⁷⁴, ולכן נוסחתו תואמת את פשט דברי רב דימי, ואת הגישה הארצישראלית המחמירה בדן טומאת הנידה.

⁷² על צמצום דיני הטומאה ע"י חז"ל ראה לעיל עמ' 32.

⁷³ דינרי, מנהגי, עמ' 312 בעיקר הערה 79.

⁷⁴ שמחה אסף-יצחק היינמן, **אינצ' עברית**, ערך "אבות דרבי נתן", כרך א עמ' 125.

מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק מב ד"ה עשרה גזירות

עשרה גזירות נגזרו על אדם הראשון... ועשרה על חוה אחת דם נדה **וגרושה מביתה** (ונקופה) [ונזופה] מבעלה. השנייה שיוולדת לתשעה וכו'

משמע שהגזרה "מנודה מכל אדם" ומקבילתה באבות דרבי נתן "וגרושה מביתה" מתייחסות לימי הנידה. ניתן אפוא לומר, שבדברי רב דימי יש רמז למנהג ארץ ישראל קדום, שנידה לובשת בגד מיוחד ויושבת במקום מוגדר מחוץ לביתה, כל ימי נידתה.

בענין הופעתה החיצונית של הנידה מצאנו לעיל את הביטוי "עטופה כאבל" ועוד מוצאים אנו בגמרא

תלמוד בבלי מסכת שבת דף סד עמוד ב

כדתניא: (ויקרא טו) והדוה בנדתה, **זקנים הראשונים אמרו: שלא תכחול ולא תפקוס ולא תתקשט בבגדי צבעונין**, עד שבא רבי עקיבא ולימד: אם כן אתה מגנה על בעלה, ונמצא בעלה מגרשה. אלא מה תלמוד לומר והדוה בנדתה - בנדתה תהא עד שתבא במים.

"זקנים הראשונים" (רמז לכך שמדובר בהלכה קדומה), אוסרים על האישה להתאפר וללבוש בגדי צבעונין בימי נידתה. הגבלה זו משתלבת עם דברי רב דימי "עטופה כאבל", אלא שרבי עקיבא מתנגד להחמרות אלו, וכדעתו נפסק להלכה, כפי שנראה לקמן.⁷⁵ משמע שאישה בימי נידתה היתה מנועה מלבוש נאה, תסרוקת ואיפור.

להלן נביא את הגבלות הנידה בנושא אכילה, שמופיעות בספרות המשנה והתלמוד.

תוספתא מסכת שבת (ליברמן) פרק א הלכה יד⁷⁶

אמי ר' שמעון בן לעזר בוא וראה עד היכן פרצה טהרה שלא גזרו הראשונים לומר לא יאכל טהור עם הנדה **שהראשונים לא היו אוכלין עם הנדות** אלא אמרו לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עבירה.

רבי שמעון בן לעזר מסביר שלא היה צורך לגזור על אכילה משותפת של טהור עם נידה "שהראשונים לא היו אוכלין עם הנדות", ולכן גזרו רק על אכילת זב עם זבה, שהרי שניהם טמאים ולכן החשש לעבירה גבוה יותר.

⁷⁵ טבעי הדבר, שרבי עקיבא יחשוש לגנותה של אישה בפני בעלה, שהרי לשיטתו "מצא אחרת נאה ממנה" זו עילה לגירושין. משנה גיטין ט, ג.
⁷⁶ מימרא זו מופיעה בשינויים קלים גם ב: ירושלמי שבת א, ג; בבלי שבת דף יג ע"א.

כתיב (בראשית יח) לושי ועשי עגות וכתיב (בראשית יח) ויקח חמאה וחלב ובן הבקר, ואילו לחם לא אייתי לקמייהו, אמר אפרים מקשאה תלמידו של רבי מאיר משמיה דרבי מאיר: אברהם אבינו אוכל חולין בטהרה היה, ושרה אמנו אותו היום פירסה נדה. משמע מהסוגיה, שאברהם אבינו נמנע מלאכול את מאפה ידיה של שרה, כיון שפרסה נידה. מכאן אפשר אולי להסיק על דפוסי התנהגות כאלו בתקופת התלמוד, שאסרו אכילת מאכל שהוכן בידי אישה נידה.

מסכת אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסחא א פרק ב⁷⁷

מעשה בתלמיד אחד שקרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה ומת בחצי ימיו ובכל יום ויום היתה אשתו צועקת בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואומר להם רבותי כתוב בתורה כי היא חייך ואורך ימיך בעלי שקרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה למה מת בחצי ימיו ולא היה אדם שאמר לה דבר עד שנזדמן לה אליהו ז"ל אמר לה בתי מה לך אמרה לו בעלי קרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה למה מת בחצי ימיו אמר לה בתי כשאת נדה כל אותן הימים הראשונים מהו אצלך אמרה לו לאו **אלא היה אומר לי הזהרי שלא תגעי בי ובכלים שלי שמא תבואי לידי ספק** ולא היה נוגע בי אפילו באצבע קטנה אבל כל אותן ימים האחרונים מהו אצלך אמרה לו הוא אצלי ואוכל עמי ושותה עמי וישן עמי על המטה ובשרו נוגע בבשרי אבל אין דעתו לדבר אחר אמר לה ברוך המקום שהרגו ולא נשא פנים לתורה שכן כתוב בתורה ואל אשה בנדת וגו'.

ראשית, רואים אנו שנידה מוזהרת מלגעת בכלים שבבית. אם נזכור שגם: בגדים, מיטה ומצעים, שטיחים וכדו' נקראים בלשון המשנה "כלים"⁷⁸, נראה שהקפדה זו בלתי אפשרית לביצוע אא"כ האישה עוזבת את הבית בימי נידתה. שנית, עיקר תוכנו של קטע זה, הוא שלילת ההבחנה בין ימי ראייה לימי ליבון. ואכן כך נפסק להלכה בפוסקים כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסיכום ההלכתי

בשולחן ערוך יורה דעה סימן קצה סעיף יד

כל אלו ההרחקות צריך להרחיק **בין בימי נדותה בין בימי ליבונה**, שהם כל ימי ספירתה. אולם, מכלל לאו אתה שומע הן, כלומר מתוך שמפרטים את עונשו של המזלזל בהרחקות ימי ליבון, יש להבין שהיו שהקפידו רק על ימי נידה ולא על ימי ליבון, כדן תורה.⁷⁹ ואכן, בכל הראיונות שערכתי עם בני העדה האתיופית, איש לא הזכיר שספרו "שבעה נקיים" (ימי ליבון),

⁷⁷ מהדורת שכטר, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 8. מעשה זה מופיע בנוסח אחר במסכת שבת דף יג, אולם איסור מגע בכלים אינו מופיע במסכת שבת, ולכן לענייננו, אפשר להוכיח רק מהנוסח שבאבות דרבי נתן.

⁷⁸ משנה שבת א, ג בגדים=כלים; משנה ביצה ב, י שטיח/מרבד=כלים.

⁷⁹ בענין הבחנה בין ימי נידה לימי ליבון עיין הרב עובדיה יוסף, **טהרת הבית**, כרך ב, עמ' ר-רב. מדבריו משמע שהיו שהבחינו בין ימי נידה לימי ליבון לענין חלק מההרחקות, אולם דעתם נדחתה מספרות ההלכה.

אלא מנו שבעה ימים מראיית דם ראשונה וטהרו.

לסיכום מנהגי טומאת נידה בתקופת המשנה והתלמוד ניתן לומר, שיש רמזים לכך שהקצו מדור מיוחד ולבוש מיוחד לנשים בימי נידתן. במקומות שנהרו לאכול חולין בטהרה, היתה הנידה מנועה מכל מלאכות הבית, שהרי מגעה מטמא אדם וכלים אוכלין ומשקין. במצב כזה, קשה להניח שנידה נשארה בביתה, שהרי היא מנועה מכל מלאכות הבית ועלולה לטמא במגעה. חשוב להדגיש שמדובר ברמזים ובהד של הלכות קדומות ("זקנים הראשונים", "הראשונים"), שהרי התלמוד הבבלי פסק:

תלמוד בבלי מסכת כתובות דף סא עמוד א

אמר רב יצחק בר חנניא אמר רב הונא: כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה - נדה עושה לבעלה, חוץ ממזיגת הכוס, והצעת המטה, והרחצת פניו ידיו ורגליו.

וכך נתקבל להלכה.

יש לשער שהמקורות שמצאנו משקפים מנהגים שרווחו בקרב העם, והיו בגדר החמרה מעבר לדרישות ההלכה הפסוקה. יתירה מכך חז"ל (במיוחד חכמי בבל) פעלו לשרש מנהגי החמרה אלו, ולצמצם את תחום דיני טומאת הנידה. נראה שמנהג יהודי אתיופיה משמר מנהגים קדומים ומחמירים אלו.

תקופת הגאונים

יש בידנו שפע של מקורות מתקופת הגאונים שתואמים את מנהג יהודי אתיופיה, בדיני טו"ט של נידה. המעניין הוא שחלק ממנהגים אלו שרד עד זמננו בתור חומרות שאינן מתחייבות מההלכה הפסוקה, וכהקפדות של חלק מעדות ישראל - בעיקר בני עדות המזרח.

ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל⁸⁰ פרק יא

אנשי מזרח אומרים נידה משמשת כל צרכי הבית, חוץ מג' דברים: ממזיגת הכוס והצעת המיטה והרחצת פניו ידיו ורגליו, ובני א"י אינה נוגעת בדבר לח, ולא בכלים שבבית, ומדוחק התירו להניק את בנה.

כבר ציינו שבא"י החמירו יותר מאשר בחו"ל בענייני טו"ט. הסיבות להחמרה זו נובעות בוודאי מקדושתה של א"י.

משנה מסכת כלים פרק א משנה ו

⁸⁰ ערך והביא לדפוס ד"ר מרדכי מרגליות, הודפס בדפוס ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח. אין בידנו ידיעות מדוייקות על זהותו זמנו ומקומו של בעל ספר החילוקים. מרגליות משער שהיה מחכמי בבל בן המאה השמינית.

עשר קדושות הן **ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות** ומה היא קדושתה שמביאים ממנה העומר והבכורים ושתי הלחם מה שאין מביאים כן מכל הארצות:

לאחר שגזרו חז"ל טומאה על ארץ העמים, כבר אין ענין לשמור על טהרה בחז"ל.

תלמוד בבלי מסכת גיטין דף ח עמוד ב

דתניא: הנכנס לארץ העמים בשידה תיבה ומגדל - רבי מטמא, רבי יוסי ברבי יהודה מטהר; ואפי' רבי לא קא מטמא - אלא בארץ העמים, דגזרו על גושה ועל אוירה, אבל סוריא - על גושה גזרו, על אוירה לא גזרו.

מסיבות אלו בא"י ישנם יותר אוכלי חולין בטהרה, ולכן הזהירות וההחמרות בענייני טומאה וטהרה רבות יותר מאשר בבבל.

בונהגי הקראים בהלכות נידה יש דברים זהים למנהג יהודי אתיופיה, ויש כאלו השונים ממנהגם. ענין זה כשלעצמו מוכיח את השערתנו (עמ' 38), שהדמיון בין המנהג הקראי למנהג האתיופי הוא מקרי, דמיון במסקנות המעשיות אך לא בדרך החשיבה, שהרי יהודי אתיופיה אינם שוללים את הכרחיותה וקיומה של התושב"ע. ספר המצוות לענן הנשיא דף יא

... [חייבת] לצאת [חוץ למחנה ... שנאמר] וכל טמא לנפש מזכר עד נקבה תשלחו [אל מחוץ למחנה]⁸¹ הוסיף בה בנקבה] "עד" מפני שיש בה טומאה שאינה נמצאת בזכר שצריך [לצאת] בה מן המחנה. כי צרוע וזב וטמא לנפש טומאה [שלחם בזכר] ובנקבה שווה היא אבל נדה בנקבה נמצאת ובזכר אינה נמצאת. ולכן הוסיף בה בנקבה "עד" (להורות) כי אף הנדה גם כן משלחים אנחנו אותה מן המחנה. ואין חלוק בין הנדה לזבה רק בשבעת ימי ספירה שאין (הנדה) סופרת כמו הזבה ובמים חיים שאינה צריכה לטבול (בהם) כמו הזבה. אבל לרחוץ (גופה) צריכה (הנדה) ובגדיה צריכה לכבס.

נסכם ונשווה את דברי ענן למנהג יהודי אתיופיה.

א. הנידה משולחת אל מחוץ למחנה - זהה למנהג יהודי אתיופיה.

ב. נידה אינה סופרת שבעה ימים ואינה טובלת במים חיים, אלא רוחצת - שונה ממנהג יהודי אתיופיה.

ג. מכבסת בגדיה - זהה. (נראה שיהודי אתיופיה נהגו להטביל גם את בגדי הנידה כדי לטהרם, ולא רק לכבסם, וא"כ גם ענין הבגדים אינו זהה).

החמרותיהם של בני א"י בענייני טו"ט באות לידי ביטוי נרחב בברייתא דמסכת נידה.⁸² ברייתא זו

⁸¹ במדבר ה, ג.

⁸² הברייתא הודפסה בשנת 1890 בפרנקפורט ע"י חיים מאיר (רח"ם) הורוויץ הלוי, תחת הכותרת

נמצאה בסופו של כ"י ירושלמי והודפסה בדפוס ווינצ'יאה רס"ד, בהמשך לגמרא הירושלמית. ע"פ סגנונה ותוכנה ברור שאינה חלק מהתלמוד הירושלמי. על אף שהלכות רבות בחיבור הקרוי ברייתא דנידה סותרות את מסקנות התלמוד, רבים מגדולי ישראל (רמב"ן, ראב"ה, אור זרוע, כלבו, רוקח, ספר התרומה, מנורת המאור) מצטטים ממנה. החוקרים משערים שעריכתה הסופית בתקופת הגאונים.⁸³ חוקרי התלמוד חלוקים בהערכת ברייתא זו. לדעת ד"ר ב"מ לוין⁸⁴ ופרופ' שאול ליברמן⁸⁵ ברייתא דנידה משקפת הלכה קדומה, בעלת מגמה של החמרה בהלכות טו"ט, שנהגה בקרב חכמי א"י. בסופו של דבר הגישה הבבלית - להקל בענייני טו"ט - היא זו שנפסקה להלכה והוטבעה במנהגו של העם. לדעת אביגדור אופטוביצר⁸⁶ ברייתא דנידה היא זיוף קראי. הוא מביא מספר הוכחות לכך שמדובר במחבר קראי שמנסה להפיץ את מנהגי הקראים בתוך עם ישראל. להלן נשווה את דברי הברייתא דנידה למנהג יהודי אתיופיה.

ברייתא דמסכת נידה פרק א הלכה ב עמ' 3

והמשמרת ימי נדתה לא תבשל לבעלה ולא אופה לבעלה ולא מרקדת ולא תפרוס את המטה ולא תשקנו מים מכלי של חרס למה שהיא טמאה ומטמאה בצורך. א"ר חנינא אפילו הרוק של נדה שרקקה על המטה ודרסו בעלה או בניה נטמאין בכל צורך ואסורין להכנס לבית הכנסת עד שיטבילו עצמם במים.

איסור מגע מוחלט בכלים אוכלים ומשקים, והתייחסות לרוק הנידה כמטמא מדרס, לא מאפשרים לנידה להמשיך להתגורר בבית שיושביו שומרי טהרה. חומרות אלו, המופיעות בברייתא דנידה עומדות בסתירה לדברי התלמוד.

תלמוד בבלי מסכת כתובות דף סא עמוד א

אמר רב יצחק בר חנניא אמר רב הונא: כל מלאכות שהאשה עושה לבעלה - נדה עושה לבעלה, חוץ ממזיגת הכוס, והצעת המטה, והרחצת פניו ידיו ורגליו. והצעת המטה, אמר רבא: לא אמרן אלא בפניו, אבל שלא בפניו לית לן בה. ומזיגת הכוס. שמואל, מחלפא ליה דביתהו בידא דשמאלא. אביי, מנחא ליה אפומא דכובא. רבא, אבי סדיא. רב פפא, אשרשיפא.

וכן פסק הרמב"ם אישות כא, ח' ושלחן ערוך יורה דעה קצה, י.

אולם, נראה שהיתה הלכה קדומה בישראל שאסרה על האישה את כל מלאכות הבית וכניסה

⁸³ "תוספתא עתיקתא". בהדפסה זו מובאות שבע נוסחאות של ברייתא דנידה ומבוא נרחב. דינרי, מנהגי, הערה 101.

⁸⁴ בנימין משה לוין, **ספר המתובות**, עמ' 115 – 118.

⁸⁵ פרופ' שאול ליברמן, **שקיעון**, הוצאת שלם, ירושלים תשנ"ב, עמ' 22.

לבית הכנסת בימי נידתה. הלכה זו משתקפת במנהגם של יהודי אתיופיה, שאישה שראתה דם יוצאת מיד מביתה אל סוכת הנידה.

בדין קישוטי אישה בימי נידתה, ניתן לראות יפה כיצד ברייתא דנידה מאמצת את הדעות המחמירות שבתלמוד, בענייני טו"ט ואף מרחיבה את תחומי ההחמרה.

תלמוד בבלי מסכת שבת דף סד עמוד ב

כדתניא: (ויקרא טו) והדוה בנדתה, **זקנים הראשונים אמרו: שלא תכחול ולא תפקוס ולא תתקשט בבגדי צבעונין**, עד שבא רבי עקיבא ולימד: אם כן אתה מגנה על בעלה, ונמצא בעלה מגרשה. אלא מה תלמוד לומר והדוה בנדתה - בנדתה תהא עד שתבא במים.

ברייתא דמסכת נידה פרק א הלכה ד עמ' 5-6

א"ר נחמיה נידה אין לה רשות שתפקוס את שיערה לפני מטתה ולא תנייד את ראשה שמא יתמעט השער וירדו ממנו שתי שערות או שיערה אחת ויבואו בניה או בעלה וידרסו אותה והן **טמאין ומטמאין** בכל צורך עד שילכו ויכבסו את עצמן.

בתלמוד נחלקו האם להתיר לנידה להתקשט בפני בעלה. זקנים ראשונים אוסרים מחשש שתעורר את יצרו של בעלה ויבואו לידי עבירה, ור"ע מתיר כדי שלא תתגנה אישה על בעלה. נראה שמחבר ברייתא דנידה אחז בשיתט "זקנים הראשונים" אולם מנמק את דעתם בחשש **טומאה** ולא בחשש **עבירה**. ולכן מורחב האיסור אפילו להנדת ראש מחשש שמא תיפול שיערה משערות ראשה ארצה ותטמא את בעלה ובניה במדרס. ברור שזוהי חומרה מופלגת שאינה ניתנת להקפדה אא"כ עוזבת האישה את ביתה בימי נידתה.

ברייתא דמסכת נידה פרק ב הלכה ה עמ' 17

א"ר יוחנן אסור לשאול בשלום נדה יושבת⁸⁷ שלא תהרהר ותאמר אמן ומתחללת⁸⁸ את השם⁸⁹. א"ר יודן אסור לברך בפני נדה יושבת שלא תהרהר ותאמר אמן ומתחללת. א"ר יוחנן אסור לשאול בשלום נדה שלא תחזיר ויחלל המקום. א"ר לוי אסור לשאת עין בנדה.

הלכות אלו מסמנות עליית מדרגה בחומרות שבטומאת נידה. נאסר כאן דיבור עם נידה וברכה בנוכחותה מחשש שתענה אמן. קשה להניח שאפשר להקפיד על חומרות אלו כאשר הנידה ממשיכה לגור בביתה. נמצא שהדרך היחידה לשמירת הלכות אלו היא ביציאת הנידה מביתה. לענין זה יש לצרף את דין טומאת רוק הניתז מפיה של הנידה בשעת דיבורה.

⁸⁶ אביגדור אופטוביצר, **מחקרים בספרות הגאונים**, ירושלים תש"א, עמ' 166 – 168.

⁸⁷ יש שלא גרסו יושבת, ויש שגרסו "יושבת בדמיה", וכולם לענין אחד התכוונו.

⁸⁸ צ"ל ומחללת.

⁸⁹ כי שלום הוא שמו של הקב"ה (מסכת שבת דף י ע"ב) ועשאוה כמרחץ, שאסור לשאול בו לשלום.

ברייתא דמסכת נידה פרק ב הלכה א עמ' 10

האשה שהיא נדה ומדברת עם בעלה ונתלש הרוק מתוך פיה ונתז על בגדי בעלה צריך להטביל את עצמו במים.

שכיח מאוד שבשעת דיבור ניתז רוק מפי המדבר, ואם רוקה של נידה מטמא הרי שאי אפשר לרוצה לשמור על טהרה לדבר עם אישה נידה. נהגו הנשים באתיופיה, שביום שטבלו להיטהר מטומאת נידה כבסו וטבלו אף את בגדיהם וספרו שיער ראשן. ענין זה מופיע בברייתא דנידה.

ברייתא דמסכת נידה פרק ב הלכה ה עמ' 17 - 18

וא"ר חייא היאך תעשה ביום טהרתה אמרו לו תספור את שיערה ותתירנו ותטבול עצמה במים כראוי ואם הוטהרה תביא בגדים הטהורים ותכנס עצמה במים כראוי ... הבגד שעליה תכבסנו במים ואחר כך מתלבשת בטהור ומשטפת את הטהורים ונמצא הכל טהור.

תאור שלבי טהרת הנידה שבברייתא דנידה תואם מאוד את מנהג הנשים באתיופיה כפי שתארו בפניי קסים רבים.⁹⁰ ענין יציאת נידה מביתה מקבל משמעות מיוחדת אצל אשת כהן.

ספר המקצועות⁹¹ סימן מז עמ' לט-מ.

... היכא דאיכא נדה בביתא דכהן אסור ליה למיסק לדוכן כל אימת דאיכא בנדתה דחיישינן דלמא נגע במידי דנגעה היא ואתי לאטמווי... ואי אייחד לה אדרונה ולא נפקא מינה כל ימי נדותה שפיר דמי... שאלו תלמידיו של רבי ישמעאל בן אלישע כהן גדול מפני מה זכית לכהונה גדולה אמר להם מעולם לא הקרבתי קרבן עם מי שהנדה בתוך ביתו....

עדות מפתיעה אנו מוצאים בספרות ההלכה האיסלמית, שמביאה מנהג יהודי בנדון זה ובה דמיון למנהג יהודי אתיופיה.

ספר אלדר אלמנת'ור⁹²

⁹⁰ ראה סיכום ראיונות בעמ' 25-26.

⁹¹ ספר המקצועות יצא לאור ע"י שמחה אסף, ירושלים תש"ז. משערים שמחברו הוא בן אמצע המאה האחת עשרה (ראה במבוא של שמחה אסף וראה עוד נ' דאנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו-יורק ירושלים תשנ"ג, עמ' 249 הע' 29).

⁹² מחבר הספר גילאל אלדין אלסיוטי (נפטר ב 1505 בקהיר), כתב ספרים רבים בדקדוק ערבי, פרשנות הקוראן והלכות האיסלאם. הציטוט לקוח ממאמרם של מ"י ומנחם קיסטר, "על יהודי ערב – הערות",

כשהיתה אחת מנשות היהודים נידה, היו מוציאים אותה מן הבית ולא היו אוכלים אתה ולא היו שותים אתה ולא מניחים לה להיות אתם בבתים.

תקופת הראשונים

הראב"ד בהערות לספרא (פרשת ויקרא יב, ח) כותב:

ימי חומרן - הם ימי הראיות, ימי קולן - הן ימי הליבון. ואני לא ידעתי איזה קולא יש בימי הליבון מימי הראיות. ואפשר דבימי ראייתה היא **יתבא לגיסא** מפני הדמים שלה, שלא תלך ותטמא טומאה מרובה, אבל בימי ליבונה עושה מלאכת בעלה ואפשר כמו כן לענין כיחול ופיקוס ושינוי בגדים, שכל ימי ראייתה אינה כוחלת ופוקסת, ולובשת מאני פחתי וצואי, אבל בימי ליבונה כוחלת ופוקסת ולובשת מאני נקיים.

שתי נקודות חשובות יש בדברי הראב"ד לעניננו:

א. מעלה אפשרות שנידה "יושבת לגיסא" בימי נידתה.

ב. הבחנה בין ימי נידה לימי ליבון.

בשתי נקודות אלה תואמים דבריו את מנהג יהודי אתיופיה.

יהודי אתיופיה כלל לא נהגו דין ימי ליבון, אלא ספרו שבעה ימים מתחילת הראייה, כדין תורה⁹³, ונהגו נשותיהן לעזוב את הבית בנידתן.

רמז למנהגם נמצא בדברי הראב"ד דלעיל.

ספר ראב"ן⁹⁴ הלכות נידה סימן שיט

והאידנא נוהגות נשים שלא לבשל ושלא לאפות בנידתן ונראה לי דמי שהורה להן כן בימים הראשונים היה סבור דמזיגת הכוס דאסירא משום מגע מאכלו הוא שלא תיגע בימי טומאה והורה להם בבישול ובאפייה כמו כן ולא היא דאין טומאה וטהרה נוהגת בזמן הזה ועוד הא אמר רבא לא שנו אלא בפניו וכו' ואי משום טומאה מה לי בפניו ומה לי שלא בפניו, ותו לשמואל דמחלפא ליה בשמאלא הא נגעה אלא ודאי משום קרובי חיבה הן כדפרישת וחומרא דלא צריכא היא.

הראב"ן מבחין היטב בין הרחקות ממניעי טומאה, שאינן נוהגות בזמנו, ובין הרחקות מצד חיבה, שנוהגות גם בזמנו אם כי בצמצום רב כדעת הבבלי.

אולם מפורש בדבריו שהיה מי שהורה כך בימים ראשונים, כלומר היו ימים שנהגו בעם ישראל לאסור על נידה לאפות ולבשל.

ספר הרקח⁹⁵ הלכות נידה סימן שיח

תריביץ, מח (תשל"ט), עמ' 241.

⁹³ לענין ההבחנה בין ימי ראייה לימי ליבון, עיין מה שכתבנו לעיל עמ' 50 בעיקר הערה 80 וצרף הדברים לכאן.

⁹⁴ רבי אליעזר ברבי נתן ממגנצא, אשכנז המאה השתים עשרה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 147.

⁹⁵ רבי אליעזר מגרמייזא, אשכנז המאה השלוש עשרה, ירושלים תשכ"ז, עמ' רו.

המשמרת נידותה לא תבשל לבעלה ולא אופה ולא מרקדת ולא תפרוס את המיטה ולא תפנה מים מכלי אל כלי חרס לפי שטמאה ומטמאה. ואסורה ליכנס לבית הכנסת עד שטתבול במים. שהרוק מטמא בנידה.

אור זרוע⁹⁶ הלכות נידה סימן שס

אבל אנו מחמירין על עצמינו ואין אנו יושבים על מושבה ולא נוגעים בבגדיה ולא מקבלים שום דבר מידה אלא ע"י אחר וכל מה שנוכל להחמיר נחמיר ונרחיק ממנה. ונותנים אנו לה כלים וכערות וכפות ומפתחות וסדינים וכרים וכסתו' להשתמש בימי טומאתה ולעת טהרתה מכבסת במים אותם בגדים ומעברת מהם הכתם וכל אשר ראתה ידיח ויטהר ומנהג זה יפה לישראל לנהוג מפני הרגל עבירה אבל איסור טומאה ליכא ויש נשים שנמנעות מליכנס לביהכ"נ ומליגע בספר חומרא בעלמא היא ויפה הן עשות ומורי אבי העזרי אמר לי שיש נשים שאינן מתפללות אחורי הנידה ואמר לי שמצא כן בפירוש בברייתא דנדה הרבה חומרות אמר לי שראה שם. כללו של דבר כל מה שיכול אדם להחמיר בנדה יחמיר ותבוא עליו ברכה.

רואים אנו שהרקח והאור זרוע מצטטים חומרות רבות המופיעות גם בברייתא דנידה ותואמות את מנהג יהודי אתיופיה. יתירה מכך אין הם מנסים לעקור חומרות אלו אלא משבחים את המחמיר בענייני נידה. משמע, שמאות שנים לאחר שיהודים פסקו לאכול חולין בטהרה, והם טמאי מתים, עדיין מתייחסים לנידה כמטמאת, ומחמירים במגעה כמנהג יהודי אתיופיה.

בשני מקומות מזכיר הרמב"ן את ענין ריחוק הנידה מביתה.

א. בענין גניבת התרפים ע"י רחל.

ב. בענין טומאת יולדת.

רמב"ן בראשית פרק לא פסוק לה

והנכון בעיני כי היו הנדות בימי הקדמונים מרוחקות מאד, כי כן שמן מעולם "נדות" לריחוקן, כי לא יתקרבו אל אדם ולא ידברו בו כי ידעו הקדמונים בחכמתם שהבלן מזיק, גם מבטן מוליד גנאי ועושה רושם רע כאשר בארו הפילוסופים, עוד אני עתיד להזכיר נסיונם בזה (ויקרא יח יט), והיו יושבות בדד באהל לא יכנס בו אדם, וכמו שהזכירו רבותינו בברייתא של מסכת נדה, תלמיד אסור לשאול בשלמה של נדה, רבי נחמיה אומר אפילו הדבור היוצא מפיה הוא טמא, אמר רבי יוחנן אסור לאדם להלך אחר הנדה ולדרוס את עפרה שהוא טמא כמת כך עפרה של נדה טמא, ואסור ליהנות ממעשה ידיה:

⁹⁶ רבי יצחק ברבי משה מוינא, אשכנזי המאה השלוש עשרה, הוצאת ביזטאמיר תרכ"ב, עמ' 96.

ולכך אמרה רחל ראויה הייתי לקום מפני אדוני לנשק ידיו, אבל דרך נשים לי ולא אוכל להתקרב אליך, וגם לא ללכת באהל כלל שלא תדרוך אתה עפר רגלי, והוא החריש ממנה ולא ענה אותה כי לא היו מספרים עמהן כלל מפני שדבורה טמא:

רמב"ן ויקרא פרק יב פסוק ד

והנכון בעיני, כי האשה בימי ראייתה תקרא נדה בעבור שינדוה וירחיקוה כל בני אדם, והאנשים והנשים ירחקו ממנה, ויושבת בדד לא תספר עם בני אדם כלל, כי גם דיבורה טמא אצלם, והעפר אשר תדרוך טמא להם כעפר רקב עצמות המת, והזכירו זה גם רבותינו, ואף מבט שלה מוליד היזק, וכבר הזכרתי זה בסדר ויצא יעקב (בראשית לא לה). והיה משפט הנדות לשבת באהל מיוחד. והוא מאמר רחל לאביה (שם) כי לא אוכל לקום מפניך כי דרך נשים לי, כי מנהגן שלא תלך ולא תדרוך כף רגלה על הארץ. ולכך החמירה התורה במושב הנדה והמשכב יותר מן המגע:

יש בדברי הרמב"ן מקור מפורש לאיסור יציאת נידה מביתה, לאיסור דיבור עם הנידה ולטומאת מדרס. חשוב לציין שהרמב"ן מבסס דבריו על ברייתא דנידה וברור שראה בברייתא זו מקור מהימן.

עד היום נוהגות נשים רבות, בעיקר בנות עדות המזרח, שלא להכנס לבית הכנסת ולא לאחוז בספרי קודש בימי נידתן. למנהג זה מקור בספרי הפסק מתקופת הגאונים, כפי שראינו לעיל, ועד ימינו כפי שנראה להלן.

נצטט מדברי הבית יוסף אורח חיים סימן פח

כתוב בהגהות מיימון פ"ד (תפלה אות ג) בשם ראב"י (ברכות ס"י סח) הנשים נהגו טהרה ופרישות בעצמן בעת נדותן שאין הולכות לבית הכנסת ואף כשמתפללות אין עומדות בפני חברותיהן וכן ראיתי בדברי הגאונים וכשר המנהג כדאמרין בבעל קרי שמעתי שמקילין בה ושמעתי שמחמירין בה וכל המחמיר בה מאריכין ימיו ושנותיו והוא הדין באחרים עכ"ל וכתוב בכתבי מה"ר ישראל (תרה"ד ח"ב) סימן קל"ב שהוא התיר בימים הנוראים וכהאי גוונא שרבות מתאספות לבית הכנסת לשמוע תפילה וקריאה שילכו לבית הכנסת וסמך ארש"י שמתירו מפני נחת רוח לנשים כי היו להן לעצבון רוח ולמחלת לב שהכל מתאספין להיות בציבור והמה יעמדו חוץ עכ"ל והשתא נשי דידן לא נהוג להמנע כלל מליכנס לבית הכנסת וכתב רבינו ירוחם בנתיב כ"ו ח"ג (רכג ע"ד) שראה אנשים ונשים טועים לומר שהיולדת צריכה ליזהר מליכנס בבית הכנסת עד שיעברו ארבעים לזכר ושמונים לנקבה ומנהג בטעות הוא וצריך למחות בידן:

יש בדברי בית יוסף הד למנהגים קדומים, שאסרו על נידה ויולדת להכנס לבית הכנסת. על אף שאין זה המנהג במקומו של רבי יוסף קארו והוא כותב שיש לעקור מנהגים אלו, אין ספק שהיו כאלו שנהגו מנהגים מחמירים אלו.

נצטט גם מהגהות הרמ"א לשולחן ערוך אורח חיים סימן פח סעיף א

יש שכתבו שאין לאשה נדה בימי ראייתה ליכנס לבית הכנסת או להתפלל או להזכיר השם או ליגע בספר, וי"א שמותרת בכל, וכן עיקר, אבל המנהג במדינות אלו כסברא ראשונה. ובימי לבון נהגו היתר. ואפילו במקום שנהגו להחמיר, בימים נוראים וכה"ג, שרבים מתאספים לילך לבית הכנסת, מותרין לילך לבהכ"נ כשאר נשים, כי הוא להן עצבון גדול שהכל מתאספים והן יעמדו חוץ (פסקי מהרא"י סי' קל"ב).

ונוסיף לכך דברי בעל המשנה ברורה סימן פח אותיות ה-ז.

ה) נדה - כתב רבינו ירוחם יש טועים לומר שהנשים יולדות לא יכנסו לבהכ"נ עד שעברו מי יום לזכר ופי' לנקיבה ומנהג טעות הוא וצריך למחות בידם:
ו) או להתפלל וכו' - ובבנימין זאב סימן קנ"ג כתב שלא נהגו רק שלא לכנוס לבה"כ ולא לראות ס"ת וגם כשמתפללת אינה עומדת בפני חברותיה ומשום מנהג וכבוד עושין כן ולא משום איסור עכ"ל וכן הסכימו האחרונים דצריכה להתפלל בביתה ולברך כל הברכות ובפרט ברהמ"ז וקידוש שהוא מן התורה וע' במ"א:
ז) אבל המנהג וכו' - ובמדינותינו נוהגין היתר לעולם ומברכות ומתפללות ומ"מ לא יסתכלו בס"ת בשעה שמגביהים אותה להראות לעם [ח"א] עוד כתב שלא יכנסו לבית הקברות עד שיטבלו:

הרי לפנינו מפורש שעד דורנו יש שנהגו ריחוק מכל דבר שבקדושה בימי נידתן, ויש לחומרה זו על מה שתסמוך, אף כי רבים כתבו שאין חובה להחמיר בכך.

סיכום

ליהודי אתיופיה מנהגים יחודיים בטומאת נידה וטהרתה. רוב מנהגיהם שונים ומחמירים יותר ממנהגי ההלכה המקובלים בדורנו. עם זאת כמעט לכל מנהגיהם ניתן למצוא רמז או מקור מפורש בהלכות קדומות שנהגו בעם ישראל מתקופת המקרא ואילך. יציאת הנידה מהבית נרמזת בדברי הגמרא ומפורשת בדברי הרמב"ן ובדברי יוספוס פלביוס. יציאה זו היתה הכרחית בכל בית שנהגו אכילת חולין בטהרה. תספורת הנידה מתקבלת בפשטות כדרך למניעת חציצה בטבילה. כיבוס הבגדים מפורש בברייתא דנידה. ספירת ימי ראייה בלבד ללא ימי ליבון, מפורשת במקרא ונרמזת בדברי תנאים (אדר"נ) וראשונים (ראב"ד).

לא מצאתי מקור למנהג להכות את הנידה מכות קלות לאחר טבילתה, לצום ביום הטבילה ולסעודה עם ערב. ונראה שיש לשייך את אלה למנהגי כפרה.⁹⁷ אולי ראו בטומאת נידה צד של חטא שיש לכפרו בצום ובמלקות. עוד ראינו שחכמי א"י נוקטים קו עקבי של החמרה בדיני טו"ט ביחס לחכמי בבל. הסברנו את

⁹⁷ ובדומה לכך מצאתי בהלכות ערב יום הכיפורים, שלחן ערוך, אורח חיים, סימן תרו סעיף ד: "יכול לטבול וללקות מתי שירצה רק שיהיה קודם הלילה ואינו מברך על הטבילה" (מובא בכל בו ובתשבץ בשם

מניעי המחלוקת וראינו שבסופו של דבר המנהג הבבלי הוטמע בחיי עם ישראל הלכה למעשה.⁹⁸ אפשר לשער שבתקופה בה הוכרעה ההלכה כחכמי בבל, יהודי אתיופיה כבר התנתקו מכלל העם ולכן המשיכו לשמר את החומרות הארצישראליות בנושא טומאה וטהרה.

טומאת יולדת וטהרתה

לדין טומאת יולדת וטהרתה במנהג יהודי אתיופיה, מקבילות רבות לדין נידה וטהרתה. החל בכך שנידה ויולדת התגוררו באותה בקתה – מרג'ם גוד'ו – וכלה בדיני הטבילה המשותפים לנידה ויולדת ביום טהרתן. עם זאת מתייחד דין היולדת בספירת ארבעים לזכר ושמונים לנקבה ובטקס הטהרה. בפרק שלפנינו נבדוק מקבילות בספרות התורנית למנהג יהודי אתיופיה בדין יולדת. נפתח בתקציר.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת יולדת

מהר"ם מרוטנברג). מכאן שסמכו טבילה למלקות, אך לא מצאתי מלקות בסמוך לטבילת נידה.
⁹⁸ כמעט תמיד היתה ידם של חכמי בבל על העליונה, ראה לדוגמא: קריאת התורה, נוסח הברכות ועוד ואכמ"ל.

מרגע הלידה טמאה היולדת ארבעים יום בלידת זכר ושמונים יום בלידת נקבה.

ביום השמיני נערך טקס ברית המילה ללא האם שהרי היא בבקתת הטמאים.

בסוף ארבעים יום ללידת זכר ושמונים לנקבה, היולדת מטהרת עצמה בנהר כפי שנטהרת נידה בסוף שבעה ימי נידתה. התינוק מוטבל יחד עם אמו.

לאחר הטבילה שבים היולדת והתינוק אל הכפר ושם מצפים להם שלחנות ערוכים כל טוב. הקס מברך את היולדת וזו מביאה קרבן יולדת: כבש/ עוף/ לחם בהתאם ליכולת הכלכלית. הקס מברך את היולדת והתינוק בברכות רבות ובתפילות. בטקס זה קוראים שם לתינוק.

כאמור, חלק ניכר מדיני טומאה וטהרה של יולדת זהים לדיני טומאה וטהרה של נידה. להלן נתרכז בדינים המיוחדים ליולדת.

ימי טומאה וימי טהרה

עם קבלת הצירים הראשונים יוצאת היולדת אל ה"מרגים גודיו". בבית זה⁹⁹ תשהה היולדת ארבעים יום לאחר לידת זכר, ושמונים יום לאחר לידת נקבה. המקור לטומאת ארבעים ושמונים מופיע במקרא

ויקרא פרק יב

(א) וידבר ידוד אל משה לאמר:

(ב) דבר אל בני ישראל לאמר אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים כימי נדת דותה תטמא:

(ג) וביום השמיני ימול בשר ערלתו:

(ד) ושלושים יום ושלושת ימים תשב בדמי טהרה בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא עד מלאת ימי טהרה:

(ה) ואם נקבה תלד וטמאה שבעים כנדתה וששים יום וששת ימים תשב על דמי טהרה:

(ו) ובמלאת ימי טהרה לבן או לבת תביא כבש בן שנתו לעלה ובן יונה או תר לחטאת אל פתח אהל מועד אל הכהן:

(ז) והקריבו לפני ידוד וכפר עליה וטהרה ממקר דמיה זאת תורת הילדת לזכר או לנקבה:

(ח) ואם לא תמצא ידה די שה ולקחה שתי תרים או שני בני יונה אחד לעלה ואחד לחטאת וכפר עליה הכהן וטהרה:

המקרא מבחין במפורש בין ימי טומאה (שבעה לזכר וארבעה עשר לנקבה), לימי טהרה (שלושים ושלושה לזכר וששים ושישה לנקבה).

את ימי הטומאה של היולדת משווה המקרא לימי טומאת הנידה, ואילו לימי הטהרה של יולדת דין מיוחד - "בכל קדש לא תיגע ואל המקדש לא תבא".

משמע מפשוטו של מקרא שפרט לאכילת קדשים וכניסה למקדש מותרת האשה בכל. וכך פרשו חז"ל

משנה מסכת נדה פרק א משנה ז

אע"פ שאמרו דיה שעתה צריכה להיות בודקת חוץ מן הנדה והיושבת על דם טוהר. ומשמשת בעדים חוץ מיושבת על דם טוהר ובתולה שדמיה טהורים. ופעמים צריכה להיות בודקת בשחרית ובין השמשות ובשעה שהיא עוברת.

יושבת על דם טוהר, אינה צריכה לבדוק עצמה או לשמש בעדים, כיון שממילא דמיה טהורים.

יהודי אתיופיה לא נהגו כך. הם השוו את ימי ימי הטומאה לימי הטהרה לכל דבר.

רק בתום ימי הטהרה שבה היולדת לביתה.

יש לשים לב, שאין במנהגם השוואה של דם טוהר לדם נידה, כפי שהחמירו על עצמן בנות ישראל ונתקבל הדבר כהלכה פסוקה¹⁰⁰, אלא השוואה של ימי טהרה לימי טומאה. ולכן למנהגם, אין האישה יכולה להיטהר במשך כל ימי טהרתה, אע"פ שפסקה לראות דם.

מהו המקור להחמרה זו? מה ראו לתת לימי טהרה דין ימי טומאה?

נחזור אל הפסוקים וננסה למצוא בהם רמז למנהג יהודי אתיופיה.

ויקרא פרק יב פסוק ד

ושלשים יום ושלשת ימים תשב בדמי טהרה בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא עד מלאת ימי טהרה:

לדעת אשכולי¹⁰¹ המנהג האתיופי משמר מסורת ניקוד עתיקה שראשיתה אצל הצדוקים והמשכה אצל השומרונים והקראים.

הם ניקדו "דמי טהרה" במפיק ה"א כלומר "דמי ימי היטהרותה" שמובנו: הדמים שהיא רואה עד סוף ימי היטהרותה.

ברור א"כ שהיולדת טמאה עד סוף ארבעים לזכר ושמונים לנקבה, שהרי אלו ימי היטהרותה. ורק בסוף ימי היטהרותה היא שבה לביתה.

חז"ל, וכך בכל החומשים בימנו, ניקדו "דמי טהרה" ללא מפיק וכדברי רש"י

⁹⁹ יש שעברו, לאחר שבעה לזכר וארבעה עשר לנקבה, לבית אחר מחוץ לכפר.

¹⁰⁰ תלמוד בבלי מסכת נידה דף סא ע"א; מסכת ברכות דף לא ע"א.

¹⁰¹ אשכולי, ההלכה, תרביץ, ז' (תרצ"ו), עמ' 122 ובהערה 139.

ויקרא (שם)

בדמי טהרה - אף על פי שרואה דם טהורה.
בדמי טהרה - לא מפיק ה"א, והוא שם דבר, כמו טוהר.
ימי טהרה - מפיק ה"א, ימי טוהר שלה:

המתרגמים שמו ליבם להבדל שבין שתי "הטהרות" (הראשונה ללא מפיק והשניה במפיק),
ותירגמו בהתאם למסורת חז"ל.

אונקלוס (שם)

ותלתין ותלתא יומין תתיב בדם **דכו** בכל קודשא לא תקרב ולמקדשא לא תיעול עד משלם
יומי **דכותה** :

הראשון "דכו" – טוהר, והשני "דכותה" – טוהר שלה.

וביתר פירוט, כדרכו של התרגום הירושלמי

ותלתין ותלתא יומין רציפין **תהי כל דמהא דכיין** ברם בכל קודשיא לא תקרב ולבי מקדשא
לא תיעול עד זמן מישלם יומי דכותא.

לעומת זאת בטקסט השומרוני אין סימן כלשהו המבדיל, בכתבי היד, בין שתי "הטהרות" ואף
המתרגם לא שם ליבו לכך¹⁰².

מנהג הקראים בדין ימי טוהר, תואם את המנהג האתיופי.

נצטט מספר המצוות לען הנשיא, דיני טומאה וטהרה, עמ' 51

וכן היולדת בשלושים ושלושה ימי טהרה של (לידת) זכר ובשישים ושישה ימי טהרה של
(לידת) נקבה נטמאים ממנה אותם הכלים שבארנו... וכל מקום (אופן) שבארנו בטומאת
ספירת הזב גם היולדת היא מטמאה כמו כן בשלושים ושלושה ימי טהרה של זכר ובשישים
ושישה ימי [טהרה] של נקבה שנאמר ובמלאת ימי טהרה.

רואים אנו שיוולדת טמאה ומטמאה בכל ימי טהרתה.

כאשר אנו מרחיקים אחורה לימי בית שני, מוצאים אנו במגילת המקדש, איסור כניסת נידות
ויוולדות לערים. עצם ההשוואה בין נידות ליוולדות וההוצאה אל מחוץ לערים, תואמת את מנהג
יהודי אתיופיה.

¹⁰² אשכולי, שם, עמ' 122.

ובכול עיר ועיר תעשו מקומות למנוגעים
בצרעת ובנגע ובנתק אשר לוא יבואו לעריכמה וטמאום וגם לזבים
ולנשים בהיותמה בנדת טמאתנה **ובלדתמה** אשר לוא יטמאו בתוכם
בנדת טמאתם.

בעל מגילת המקדש אוסר על מצורע, זב, נידה ויולדת כניסה לכל עיר ועיר. לעומתו, חז"ל צמצמו את איסור כניסת הטמאים לתחום המקומות המקודשים בלבד.

משנה מסכת כלים פרק א

משנה ו

עשר קדושות הן ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות ומה היא קדושתה שמביאים ממנה העומר והבכורים ושתי הלחם מה שאין מביאים כן מכל הארצות:

משנה ז

עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה שמשלחים מתוכן את המצורעים ומסבבין לתוכן מת עד שירצו יצא אין מחזירין אותו:

משנה ח

לפנים מן החומה מקודש מהם שאוכלים שם קדשים קלים ומעשר שני **הר הבית מקודש ממנו שאין זבים וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם** החיל מקודש ממנו שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם עזרת נשים מקודשת ממנו שאין טבול יום נכנס לשם ואין חייבין עליה חטאת עזרת ישראל מקודשת ממנה שאין מחוסר כפורים נכנס לשם וחייבין עליה חטאת עזרת הכהנים מקודשת ממנה שאין ישראל נכנסים לשם אלא בשעת צרכיהם לסמיכה לשחיטה לתנופה:

שוב רואים אנו, שמנהג יהודי אתיופיה משקף גישה מחמירה בנושא טו"ט, ואינו מצמצם את חובת הטהרה לתחומי הקודש והמקדש אלא מרחיבם לכל ערי ישראל.

עד עתה עסקנו במקורות המתייחסים ליולדת בימי טהרה כטמאה, כעת נפנה למקורות שמנמקים את מספר הימים – ארבעים ליולדת זכר ושמונים ליולדת נקבה.

ספר היובלים, פרק ג פסוקים ח-יג.

בשבוע הראשון נברא האדם והצלע אשתו ובשבוע השני הראהו אותה ועל כן נתנה המצוה

לשמור שבעה ימים לזכר ולנקבה עוד שבעת ימים בטומאתן. ויהי כאשר מלאו לאדם ארבעים יום על האדמה אשר בה נברא ונביאהו אל גן עדן לעבדו ולשמרו ואת אשתו הביאו ביום השמונים ואחר באה אל גן עדן. על כן נכתבה המצוה על לוחות השמים ליולדת אם זכר ילדה שבעת ימים תשב בטומאתה כשבעת הימים הראשונים ושלושים יום ושלושה ימים תשב בדם טהרה ובכל קודש לא תיגע ואל המקדש לא תבוא עד כלותה את הימים האלה אשר לזכר. ולנקבה עוד שבוע כשני השבועות הראשונים בטומאתה וששים יום וששה ימים תשב בדם טהרה והיו כולם שמונים יום. וככלותה שמונים יום אלה הבאנוה אל גן עדן כי קדוש הוא מכל האדמה וכל עץ אשר נטע בו קדוש. על כן הוקמו משפטים לימים האלה לאשר תלד זכר ונקבה בכל קודש לא תיגע ואל בית המקדש לא תבוא עד כלות הימים ההם לזכר ולנקבה.

מחבר היובלים מייחס טומאה רק לשבעה / ארבעה עשר הראשונים, בשאר הימים (שלושים ושלושה / ושישים ושישה) קיים איסור נגיעה בקדש וכניסה למקדש – כפשוטו של מקרא וכדעת חז"ל. החידוש בדבריו הוא הנימוק להבדל בין לידת זכר לנקבה, שקשור בבריאת אדם וחיה וכניסתם לגן עדן. נימוק אחר למספר הימים מובא בגמרא.

תלמוד בבלי מסכת נדה דף לא עמוד ב

שאלו תלמידיו את רבי שמעון בן יוחי: מפני מה אמרה תורה יולדת מביאה קרבן? אמר להן: בשעה שכורעת לילד קופצת ונשבעת שלא תזקק לבעלה, לפיכך אמרה תורה תביא קרבן... ומפני מה אמרה תורה זכר לשבעה ונקבה לארבעה עשר? זכר שהכל שמחים בו - מתחרטת לשבעה, נקבה שהכל עצבים בה - מתחרטת לארבעה עשר.

להלכה נפסק¹⁰⁴ שיש לספור שבעה נקיים על כל דם ואין אנו מבחינים למעשה בין דם נידה לדם טוהר. עם זאת ע"פ ההלכה שבידנו אין צורך להמתין עד כלות ימי הטהרה, אלא שהיולדת סופרת שבעה נקיים מיום שפסקה לראות דם ומותרת לבעלה לאחר טבילה.

במקומות רבים מוצאים אנו שנהגו הנשים היולדות שלא לטבול עד סוף ימי הטהרה. מתוך שרבים מגדולי ישראל עמלים לעקור החמרה זו, ואחרים מלמדים זכות על המחמירים, אפשר ללמוד שהדבר היה נפוץ ונתון במחלוקת בקהילות רבות¹⁰⁵. נפתח בדברי הרמב"ם

רמב"ם הלכות איסורי ביאה פרק יא הלכה טו

וכן זה שתמצא במקצת מקומות ותמצא תשובות למקצת הגאונים שיוולדת זכר לא תשמש מטתה עד סוף ארבעים, ויולדת נקבה אחר שמונים, ואע"פ שלא ראתה דם אלא בתוך

¹⁰⁴ סיכום של כל תהליך ההחמרה נמצא בספר משנה תורה לרמב"ם, הלכות איסורי ביאה פרק יא הלכה א-

ז.

¹⁰⁵ עיין בהרחבה רבה: הרב עובדיה יוסף, **טהרת הבית**, ירושלים תש"ן, כרך ב עמ' כז-מו.

השבעה, אין זה מנהג אלא טעות הוא באותן התשובות ודרך אפיקורסות באותן המקומות ומן הצדוקין למדו דבר זה, ומצוה לכופן כדי להוציא מלבן ולהחזירן לדברי חכמים שתספור ז' ימים נקיים בלבד כמו שביארנו.

רבנו ירוחם¹⁰⁶ נתיב כו חלק ג

ואותן נשים שטעות ונוהגות שאינן טובלות לבעליהן אחר לידתן, אפילו פסק דמן, עד שיעברו שמונים יום ללידת נקבה וארבעים יום ללידת זכר, והן סבורות כי מה שכתוב בתורה "תשב בדמי טהרה" הכוונה היא שאפילו לא תראה דם תהיה יושבת ולא תטבול, ויהיה דינה כאילו היא רואה דם ותהיה אסורה לבעלה וגם יש מהן שבכל אותו הזמן אינן נכנסות לבית הכנסת, שנאמר: "ואל המקדש לא תבוא", מנהג בטעות הוא, ומינות גדולה היא, וצריך למחות בידן, כי אדרבה מדין התורה כל דם שתראה באותן הימים טהור הוא, ומותרת להבעל לבעלה (כל שספרה שבעה נקיים וטבלה), זולת שהיא טמאה אך ורק לענין ליגע בקדשים ולהיכנס לבית המקדש עד שתביא קרבנה. וכל זה היה בזמן שבית המקדש קיים שהיו פורשים מטומאה, אבל בזמן הזה אין אנו נוהרים ממגע של נדה, ודי לנו שאנו מחמירים שלא לבעול על דם טוהר וכו', אבל איך נחמיר חומרה על חומרה ונאמר שאפילו אם לא תראה תהיה טמאה, לכן צריך להזהיר אותן ואת בעליהן, ולמחות על ידן לבל ינהגו כך, אלא יספרו שבעה נקיים ויטבלו ויהיו טהורות לבעליהן.

שו"ת הריב"ש¹⁰⁷ סימן מ

אבל, במה שנהגו שם להחמיר בימי טוהר של יולדת, אף אם אינה רואה בהן, בזה אני אומר שאם נהגו זה לגדר ופריש', אע"פ שידוע שהוא מותר, או מפני נקיות, מפני שבאותן הימים דמים מצוי' בה, ראוי להניחם על מנהגם, ואין מתירין אותה בפניהם. אבל אם נהגו כן בטעות, מפני שסבורי' שאסוי' מן הדין, ראוי להודיעם שטועי' הם, והוא מנהג שיצא להם מן הצדוקים; כדרך שכתב הר"ם ז"ל (פרק י"א מה' א"ב).

הבית יוסף מביא את דברי הרמב"ם הנ"ל, ודן בהם לכאן ולכאן. נביא חלקים מתוך דבריו תוך הדגשת הנקודות העיקריות לעניננו.

בית יוסף יורה דעה סימן קצד אות א ד"ה יולדת טמאה

כתב הרמב"ם בפרק י"א (הט"ו) זה שתמצא במקצת מקומות ותמצא תשובות למקצת גאונים שיולדת זכר לא תשמש מטתה עד סוף ארבעים ויולדת נקבה אחר שמונים ואע"פ שלא ראתה דם אלא בתוך הז' אין זה מנהג אלא טעות באותן התשובות ודרך מינות באותן המקומות ומן הצדוקים למדו דבר זה ומצוה לכופן כדי להוציא מלבן ולהחזירן לדברי חכמים שתספור ז' ימים נקיים בלבד כמו שביארנו עכ"ל ... ומה שכתב הרמב"ם שדרך

¹⁰⁶ הרב ירוחם בן הרב משולם, פרובנס המאה הארבע עשרה.
¹⁰⁷ הרב יצחק בן הרב ששת, ספרד-אלג'יר, סוף המאה הארבע עשרה.

מינות הוא באותן המקומות נראה דהיינו מפני שנראים כסבורים שמה שאמרה תורה (ויקרא יב ד) תשב בדמי טהרה שר"ל שאפילו לא תראה דם שתהיה יושבת ולא תטבול כמו אם ראתה דם ומשום הכי בכל קודש לא תגע והדבר מבואר שחכמים ז"ל מפרשים בהיפך דקרא דתשב בדמי טהרה היינו לומר שכל דמים שרואה טהורים מכיון שטבלה אחר שבעה לזכר וי"ד לנקבה ובכל קודש לא תגע היינו כדין טבול יום שמותר במעשר ואסור בתרומה שזו טבולת יום ארוכה היא כדאיתא בפרק הערל (יבמות עד : עה.): וכתב מהרי"ק בשורש קמ"ד אשר שאלת על אשר נהגו הלועזים שאין האשה טובלת תוך ארבעים לזכר ושמונים לנקבה ואפילו לא ראתה אמת כי המנהג רחוק בעיני וכמו שהרחיקו הרמב"ם מכל מקום מאחר שכתבת שפסקני אחד שנקרא תניא כתב שאפשר שהראשונים שהחמירו על כך בקעה מצאו וגדרו בה גדר ועל כיוצא בזה (משלי א ח) שמע בני וגו' ואל תטוש וגו' וגם כתבת שהלועזים עושים כל מעשיהם על פיו של אותו הפוסק אמינא דאי תניא תניא ומה שכתבת להעמיד דברי הרמב"ם דוקא במקומות הסמוכים לקראים אין נראה לענ"ד שאין דרכו של הרמב"ם לסתום אלא לפרש וגם מה שכתבת דהרמב"ם לא ידע שמנהג קדמון הוא לעשות הרחקה יתירה גם זה אינו נראה אלא דסבירא ליה דאפילו להרחקה וסייג אין לנהוג מנהג זה דחומרא דאתי לידי קולא הוא מאחר שהוא ממנהג הצדוקים כמו שכתב הוא אלא שאין למחות ביד הלועזים אשר כן נהגו מחמת חומרא וסייג מאחר שיש להם על מי שיסמוכו דהיינו אותו פוסק שהלועזים רגילים לילך אחריו ובכל מקום שתמצא מנהג ויש ליישבו בשום ענין פשוט שיש להלך אחריו ע"כ ונראה דהיינו דוקא לאותם לועזים שהיו נוהגים בשאר דברים על פי אותו פוסק אבל בשאר מקומות שלא נהגו בשאר דברים על פי אותו פוסק משמע ודאי דמודה מהרי"ק דמוציאין מלבן כדברי הרמב"ם

נראה שלדעת הב"י הכל תלוי במניעי המחמירים.
אם נהגו כך מתוך זיקה לצדוקים יש לעקור המנהג, אך אם נהגו כך בגלל פוסק שהורה להם כך, ובכל ענין הם נשמעים לפסקיו, רשאים להחמיר בדבר.
הרמ"א מביא מנהג זה ומורה לבני מקומות שנהגו כך להמשיך במנהגם בהגהות הרמ"א לשולחן ערוך יורה דעה סימן קצד סעיף א נכתב:

ולאחר ז' לזכר וי"ד לנקבה, מותרת לבעלה מיד, מאחר שספרה ז' נקיים ולא חזרה וראתה. מיהו יש מקומות (א) שנוהגין שאין טובלין תוך מ' לזכר ושמונים לנקבה, (בית יוסף בשם מהרי"ק שהביא התניא ובאגודה פרק ע"פ ובמהרי"ל), ואין להתיר במקום שנהגו להחמיר (ריב"ש); אבל במקום שאין מנהג, אין להחמיר כלל רק מיד שלא ראתה דם אחר ז' לזכר וי"ד לנקבה וספרה ז' נקיים, מותרת לבעלה (ת"ה סימן רנ"ה).

אם נגיע לימינו אנו נוכל לסכם ולומר :
בעוד שהרב עובדיה יוסף¹⁰⁸ שולל בתקיפות מנהג זה, ורואה בו חומרא דאתי לידי קולא, שהרי נאסרת אישה לבעלה קרוב לשלושה חודשים, הרי שהרב מרדכי אליהו

¹⁰⁸ עיין הערה 106, בעיקר בעמ' כח ובעמ' לג ס"ק ה'.

מורה לנוהגים מנהג זה להמשיך לקיימו.

דרכי טהרה¹⁰⁹ פרק יא עמ' קיד

יש מקומות שנוהגים שלא לטבול כל ימי טהרה... וכל הרוצה להחמיר בזה וכוונתו לשם שמים יש לו לסמוך על קצת האחרונים שכתבו לקיים אותו מנהג...

העובדה שעד פוסקי זמננו נמשכת המחלוקת, האם לאסור או להתיר המשך קיומו של מנהג זה, ונשמעות דעות לכאן ולכאן, מלמדת בבירור, שהיתה בעבר אחיזה איתנה למנהג זה בחיי היום יום של העם.

סיכום ביניים

בעוד שהמקרא מבחין היטב בין ימי טומאה וימי טהרה של יולדת, נהגו יהודי אתיופיה שהיולדת טמאה עד סוף ימי טהרתה.

ניתן לראות מקור למנהג זה במסורת ניקוד שונה של הביטוי "דמי טהרה" (ויקרא יב, ד). החל מימי בית שני (מגילת המקדש, ספר היובלים), לאורך תקופת הגאונים ("תשובות למקצת הגאונים" לשון הרמב"ם), בתקופת הראשונים (רבנו ירוחם, ריב"ש), בתקופת האחרונים (ב"י, רמ"א) ועד פוסקי זמננו (הרב עובדיה יוסף, הרב מרדכי אליהו), אנו מוצאים עדויות לויכוח מתמשך האם לאסור או להתיר מנהג מחמיר זה. נראה שיהודי אתיופיה, שממילא נוטים להחמרה בענייני טו"ט, שימרו מנהג זה, וכלל לא מודעים לויכוח שמתנהל סביבו למעלה מאלפיים שנה.

¹⁰⁹ הוצאת סוכת דוד, ירושלים תשמ"ו.

טקס הטהרה

ביום הארבעים ללידת זכר והשמונים ללידת נקבה התקיים טקס הטהרה.

כהקדמה נאותה לטקס זה נצטט מספרו של ד"ר ניסן רובין, "ראשית החיים"¹¹⁰

טקס, אינו סתם משחק או לבוש חיצוני חסר – תוכן, כפי שהדבר עשוי להראות לאדם מן החוץ. תכונה בסיסית שמצויה בטקס הדתי היא שהטקס הוא טרנספורמטיבי, דהיינו, מעביר ממצב למצב. את היחידים, עוברי הטקס, הוא עושה לשונים ממה שהיו לפניו.

בכל התרבויות מסמל האדם את הכניסה או המעבר לשלב חדש בחייו ע"י טקס. המילה מסמלת את הכניסה לעם היהודי¹¹¹, הנישואין מסמלים מעבר מחיי יחיד – לחיי משפחה, הקבורה מסמלת את המעבר מחיים למוות.

טקס הטהרה של היולדת מסמל את חזרתה של היולדת לביתה וכניסתו של התינוק לתוך המשפחה והעדה.

בעדות רבות נהגו לקיים טקסי טהרה ביום שובה של היולדת לביתה. יש שהקפידו על יום הארבעים ללידת זכר ויום השמונים ללידת נקבה, ויש שקיימו את הטקס כאשר היולדת התנקתה מדמיה, ספרה שבעה וטבלה.

להלן נביא תאור של מספר טקסי טהרה בעדות שונות, אך קודם לכן נפנה למחלוקת שבמשנה בשאלה, האם יש חובת טבילה ביום טהרת היולדת?

משנה מסכת נדה פרק י

משנה ו

בראשונה היו אומרים היושבת על דם טוהר היתה מערה מים לפסח חזרו לומר הרי היא כמגע טמא מת לקדשים כדברי ב"ה בש"א אף כטמא מת:

משנה ז

ומודים שהיא אוכלת במעשר וקוצה לה חלה ומקפת וקוראה לה שם ואם נפל מרוקה ומדם טהרה על ככר של תרומה שהוא טהור בש"א צריכה טבילה באחרונה ובה"א אינה צריכה טבילה באחרונה:

רש"י מסכת נדה דף עא עמוד ב

צריכה טבילה - ליל שמונים לתרומה מפני שטבולת יום ארוך היא והסיחה דעתה מן התרומה ואם ישראלית היא טובלת לביאת מקדש.

¹¹⁰ ספריית "הילל בן חיים", הוצאת הקיבוץ המאוחד תשנ"ה, עמ' 13.
¹¹¹ כמובן, שכל הנולד לאם יהודיה הוא יהודי אף שלא נימול, אעפ"כ במילה יש סמל של שייכות לעם היהודי, וערלים הוא כינוי לגויים. ראה לדוגמא ירמיהו ט, כה "כל הגויים ערלים".

ב"ש מחייבים יולדת בטבילה, ביום טהרתה קודם כניסתה למקדש (לישראלית) או אכילתה בתרומה (לבת/אשת כהן)¹¹².

יולדת אסורה באכילת תרומה וכניסה למקדש עד יום טהרתה¹¹³. שורש המחלוקת הוא, האם הטבילה שטבלה היולדת בסוף ימי טומאתה, מועילה גם לאכילת תרומה וכניסה למקדש לאחר ארבעים או שמונים? או כיון שחלף זמן רב והסיחה דעתה מענין התרומה והמקדש עליה לטבול שנית.

ב"ש כדרכם מחמירים, ומחייבים טבילה נוספת, מיוחדת לצורך אכילת תרומה וכניסה למקדש.

במנהג יהודי אתיופיה נשתמרה טבילה זו כדעת ב"ש. למעשה זו טבילתה היחידה של היולדת, שהרי למנהגם אין טובלים קודם לטקס הטהרה גם אם פסקה לראות דם. נמצא ששורש מחלוקת ב"ה וב"ש (האם לחייב טבילה **נוספת**) הושמט, שהרי נהגו טבילה אחת ויחידה - ביום טהרת היולדת.

בעדות רבות נהגו לקיים טקסי טהרה ליולדת. טקסים אלו מתקשרים בדר"כ לטבילתה הראשונה של היולדת או לחזרתה מבית הוריה (שם התגוררה עם התינוק בשבועות הראשונים לאחר הלידה) לבית בעלה.

יהודי בוכארה¹¹⁴

כאשר הכלה ילדה את הילד הראשון, ערכו לה משתה שבו הוזמנו קרובי משפחה ומכרים והושיבוה באפיריון "פֶּאִיִּתְקֵת". הושיבוה על גבי שמיכות, כרים וכסתות שערכו זה על גבי זה ליד קיר החדר. בשבתות, במשך כמה שבועות הראשונים לאחר הלידה, נשים קרובות המשפחה ונשים זרות היו מבקרות את היולדת. לאחר הלידה, כאשר הלכה היולדת בפעם הראשונה לבית המרחץ, הולכיה "עם תופים ומחולות בשווקים וברחובות". הם ערכו טקסים ומשתאות בשעה שקשרו בעריסה, בפעם הראשונה, את התינוק הראשון שנולד (זכר או נקבה) ובשעה שגזזו בפעם הראשונה את ציפורני ושערות הילד(ה). כאשר נולד תינוק, הוא ישן במשך ארבעים הימים הראשונים, "צִיִּלְרוֹז", ליד אמו. בסמרקנד, במלאות ארבעים יום מיום הלידה, לקחו את היולדת והילד לבית המרחץ על מנת לרחצם ולשטוף את גופם. "כי במשך ארבעים הימים הראשונים שולטים השדים והמזיקים על היולדת. לאחר שטיפת הגוף במים, סרים הם מעל גוף היולדת והנולד".

תקופת הארבעים הימים, "צִיִּלְרוֹז", היתה נהוגה גם אצל יהודי כורדיסטאן. הם קראו לתקופה זו "ארבי", ארבעים. בתקופה זו היולדת לא יצאה מחדרה, אלא רק בלוויית מישוהו, ובלילה אסור לה לצאת לחצר. עם תום תקופת הארבעים המילדת לקחה את היולדת

¹¹² במקומות רבים נמצא שדעת ב"ש משמרת הלכות קדומות. ראה למשל: חיוב קטן בסוכה ובצום יו"כ, לדעת ב"ש. עמד על כך בהרחבה פרופ' יצחק גילת בספרו **פּרָקִים בַּהִשְׁתַּלְשָׁלוֹת הַהֲלָכָה**, רמת גן תשנ"ב. ראה בעיקר את הפרק שעוסק בנושא: "הגיל למצוות לפי ההלכה הקדומה" עמ' 22 – 25.

¹¹³ ויקרא יב, ד.
¹¹⁴ ברוך מושבי, **מנהגים ופולקלור של יהודי בוכארה באסיה התיכונה במאה התשע עשרה**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לספרות עברית, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק תשל"ד.

למקווה. בסינה, בכורדיסתאן, ביום שהיולדת הלכה למקוה, שלחה לחברותיה קערת נזיד והן מצידן החזירו לה את הקערה מלאה שקדים.

יהודי הודו¹¹⁵

ביום השביעי ללידה, אם היולדת יוצאת מהחדר ומקבלת אורחות. מטפטפים על התינוק מי כרכום.

התינוק מושם במיטה נקיה בחדר אחר, מפזרים על המיטה סביב התינוק גרגרי חיטה וקוקוס, ילדי השכנים נכנסים ומלקטים את גרגרי החיטה והקוקוס.

היולדת מביאה את תינוקה לבית הוריה למשך ארבעים יום בלידת זכר, ושמונים יום בלידת נקבה.

בבוקר יום הטהרה (ארבעים לזכר שמונים לנקבה) היולדת טובלת ורוחצת את התינוק. בבית היולדת מכינים קערת עוף ומניחים אותה על סדין לבן. קערת העוף מסמלת את קרבן העוף שמביאה יולדת מדין תורה.¹¹⁶ מברכים, ואוכלים מהבשר ושולחים הודעה לבעל שאשתו עומדת לחזור הביתה.

האב מכין סעודה לגברים, לציין את שיבת אשתו הביתה.

מהילד השני ואילך נשארת היולדת בית בעלה שנים עשר יום ולאחר מכן עוברת לבית הוריה ושם מטופלת עד יום טהרתה.

נמצא א"כ, שמנהג טקס הטהרה של יהודי אתיופיה משתלב יפה במנהגי טקסי טהרה של עדות ישראל השונות. הטבילה (רחיצה), החזרה אל הבית, הסעודה והברכות השונות מופיעות בצורות כאלו ואחרות בכל טקסי הלידה.

טבילת התינוק

נהגו יהודי אתיופיה להטביל את התינוק יחד עם אמו ביום טהרת היולדת.

טבילת קטן במקורות היהודיים מוזכרת בהקשר לגיור

תלמוד בבלי מסכת כתובות דף יא עמוד א

אמר רב הונא: גר קטן מטבילין אותו על דעת בית דין. מאי קמ"ל? דזכות הוא לו, וזכין לאדם שלא בפניו, תנינא: זכין לאדם שלא בפניו, ואין חבין לאדם שלא בפניו!

לדעת אשכולי¹¹⁷ טבילת גר קטן היא המקור לטבילת התינוק ביום טהרת היולדת.

הטבילה שימשה כטקס כניסה לתוך העם היהודי.

¹¹⁵ מישל קליין, **עת ללדת**, הוצאת פרסומי החברה היהודית (J P S), פילדלפיה 1998, עמ' 194.

¹¹⁶ ויקרא יב ו.

¹¹⁷ אשכולי, ההלכה, עמ' 37-38.

בשיטה זו יש חיזוק לדיעה שיהודי אתיופיה הינם צאצאי גרים¹¹⁸.

אפשרות נוספת היא לראות בטבילת התינוק - טבילת טהרה¹¹⁹. שהרי היולדת טמאה באב הטומאה, והתינוק נטמא אגב אמו.

רמב"ם הלכות מטמאי משכב ומושב פרק א הלכה א.

הזב והזבה והנדה והיולדת כל אחד מארבעתן **אב מאבות הטומאות**, מטמאין כלים במגע, **ומטמא אדם במגע ובמשא**, ומטמא משכב ומושב ומרכב מתחתיו ועושה אותן אב טומאה, ומטמא מדף על גבו.

התינוק בשעת לידתו ובשבועות הראשונים לגידולו, נמצא במגע עם אמו ולכן הוא טמא. כדי להיטהר מטומאתו עליו לטבול. וודאי שהזמן המתאים ביותר לטבילת התינוק הוא יום טהרת האם, שהרי האם והתינוק נמצאים במגע פיסי יומיומי (הנקה, טיפול), ואין תועלת בטהרת התינוק לפני טהרת האם.

במקורות הקראיים יש סימוכין לטבילת תינוק לשם טהרה.

ספר המצוות לענן הנשיא, דיני טומאה וטהרה, עמ' 61

ואמר זכר וטמאה. הוסיף בה (אות) ו' במילה טמאה. וכן ביולדת נקבה כתוב ואם נקבה תלד. הוסיף בה (אות) ו' במילה אם (להודיע) כי עשה את טומאת היולדת דומה לולד **שגם הולד הוא טמא עם אמו**.

ובהמשך בעמ' 63

ואמר בכור בניך ללמדך כי גם כל בניך (אף שאינם בכורים) כמו כן **מטמאים שבעת ימים עם אמם**. ותלה את טומאת הבן באמו ולא קבע לו זמן בפני עצמו להודיעך כי **אף הבת גם כן מטמאה עם אמה ארבעה עשר (ימים)**.

ובעמ' 65

וכמו שהנוגע ביולדת או בבגדיה בשבעה ימי זכר ובארבעה עשר ימי נקבה צריך כיבוס

¹¹⁸ עיין במבוא לעבודה זו בענין מוצאם של יהודי אתיופיה עמ' 6 – 14.

ורחיצה כן גם נוגע בולד או בבגדיו בשבעה ימי זכר או בארבעה עשר ימי נקבה צריך כיבוס ורחיצה.

רואים אנו שהקראים מתייחסים לולד כטמא מחמת אמו, וצריך טבילה יחד עם אמו, כמנהג יהודי אתיופיה.

הטבילה היא אחד מהמעשים הפולחניים החשובים ביותר בנצרות כבר אצל תלמידיו הראשונים של ישו. בראשית הנצרות טבלו רק מבוגרים, טבילה לשם כפרה. החל מהמאה השלישית היו נוצרים שהטבילו את ילדיהם הקטנים. מימי הביניים ואילך מטבילים הנוצרים רק תינוקות וזהו המנהג המקובל כיום ברוב הכנסיות. הטבלת התינוק מסמלת את הכניסה לחיק הנצרות (בדומה לברית המילה ביהדות).¹²⁰

מרכזיותו של מנהג זה בנצרות, מחייבת אותנו לבדוק אם אין בטבילת התינוק אצל יהודי אתיופיה משום השפעה נוצרית.¹²¹

ע"פ אשכולי¹²² מנהג הטבילה ביום ארבעים לזכר ושמונים לנקבה, נהג אצל הנוצרים החבשיים, וכן בכנסייה הגפטית שממנה מוצא הריטוס החבשי נוצרי. הם נימקו מנהג זה ע"פ האמור בספר היובלים¹²³ שהאדם נכנס לגן עדן ביום הארבעים והאישה ביום השמונים. ביום זה הם גם מלו וקראו בספר ארדאת.

יהודי אתיופיה מלים בשמיני, אך מטבילים וקוראים בספר ארדאת ביום טהרת היולדת ואפשר לשער שמנהגם זה הוא פרי השפעה נוצרית.

חז"ל התנגדו לטבילת תינוק. ואף בססו את התנגדותם על מדרש הכתוב.

ספרא תזריע פרשה א ד"ה בני ישראל (מהדורת ווייס עמ' ד)

וטמאה, היא טמאה ואין הולד טמא.

ניתן לשער שחז"ל הכירו את הפרשנות שמייחסת טומאה לולד ומחייבת הטבלתו, וכן את המנהג הנוצרי להטביל תינוקות, ומדרש המילה "וטמאה" נועד לעקור מנהג זה. אולם יהודי אתיופיה לא הכירו את פרשנות חז"ל זו, והטבילו תינוקות משום טומאה או משום השפעה נוצרית.

¹¹⁹ אשכולי, ההלכה, עמ' 38.

¹²⁰ פרופ' דוד פלוסר, אינצ' עברית, ערך "טבילה", כרך יח עמ' 288.

¹²¹ בענין הכנסייה החבשית והשפעתה על היהודים באתיופיה עיין במבוא עמ' 13-14.

¹²² אשכולי, ההלכה, עמ' 38 הערה 38; אשכולי, ספר, עמ' 42.

¹²³ יובלים ג, ט.

סיכום

העלנו שלוש השערות, למקורו של המנהג לטבול את התינוק ביום טהרת היולדת.

א. טבילת גר קטן.

ב. טבילת לשם טהרה. שהרי התינוק נטמא אגב אמו.

ג. מנהג הטבלת התינוק הועתק ממנהגם של הנוצרים החבשיים.

טומאת נכרי וטהרתה

בפרק זה נבדוק את המקבילות בספרות התורנית לדורותיה לדין טומאת נכרים של יהודי אתיופיה. דין טומאת נכרים, שכמעט ונעלם מנוף חיינו, שהרי איננו נמנעים מלחיצת יד או סעודה משותפת עם נכרי, היה דומיננטי מאוד בימי בית שני. גם בקרב יהודי אתיופיה ההקפדות על הריחוק מנכרים תפסו מקום מרכזי בחיי יום ויהפכו את עדת ישראל לקהילה מובדלת מאוד מסביבתה הנכרית. נפתח בתקציר הראיונות ולאחר מכן נדון במקבילות.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת נכרי
(הסיכום המלא בעמ' 23)

יהודי אתיופיה התרחקו מאוד מסביבתם הנכרית. נמנעו ממגע פיזי עם נכרי, לא נגעו בכליהם ולא טעמו מאכל או משקה של נכרי. נכרי שבא לביתו של יהודי המתין בחוץ והתכבד מחוץ לבית בכלים שמיועדים לנכרים בלבד.

יהודים שהוזמנו לחתונת נכרי הביאו עמם כלי אוכל וסכין שחיטה, קבלו כבש מבעל השמחה שחטו ואכלו אותו לעצמם במרחק מה מסעודת החתונה של כולם.

כל בישולי נכרים אסורים באכילה, הלחם אסור משעת טחינה. יהודי שאכל בטעות ממאכל נכרים, שוהה מחוץ לביתו במשך שבעה ימים ואוכל רק פול/גרגירי חומס כדי להתנקות.

הנכרים הכירו את מנהגי ההרחקה של היהודים, והם עצמם נמנעו מליזום מגע או להגיש אוכל ליהודי.

הגדרת טומאת נכרים

במילון אבן שושן מופיעים שני הסברים למילה "טמא" ולפועל "נטמא"¹²⁴:

א. נזדהם, נתגאל, ביחוד באופן מוסרי, ע"י חטא שחטא.

ב. היה לא טהור, נעשה טמא, לפי דיני התורה, ע"י מגע בדבר שאינו טהור.

כשאנו מעיינים במושג "טומאה" בהקשר לנכרים במקרא, רואים אנו שהוא מופיע אך ורק במשמעות הראשונה דהיינו, חטא או פגם מוסרי.
כך לדוגמא:

ויקרא פרק יח פסוק כד - כח.

¹²⁴ לכפל המשמעויות של השורש ט.מ.א. ע"ע פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל ה', ירושלים תשנ"ה. בכל

אל תטמאו בכל אלה כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם:

הכוונה כמובן לאיסורי פרשת העריות, שהיא הנושא בפרק יח, ולא למגע עם מקור טומאה: מת, נבלה, שרץ וכדו' שהוא כשלעצמו אינו אסור, למי שאינו כהן, אלא רק מונע כניסה אל הקודש או אכילת קודש.

ובהמשך מתבאר שהחטאים ("תועבות") מטמאים את הארץ וגורמים גלות.

כי את כל התועבת האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם ותטמא הארץ:
ולא תקיא הארץ אתכם בטמאכם אתה כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם:

ברור שהפסוקים דנים בחטאי הכנענעי, שהכתוב מכנה אותם בלשון כוללת "תועבה" שמטמאת את הארץ.

ודוגמא נוספת:

עזרא פרק ט פסוק י - יא

ועתה מה נאמר אלהינו אחרי זאת כי עזבנו מצותיך:
אשר צוית ביד עבדיך הנביאים לאמר הארץ אשר אתם באים לרשתה ארץ נדה היא בנדת עמי הארצות בתועבתיהם אשר מלאוה מפה אל פה בטמאתם:

הנכרים ("עמי הארצות"), טימאו את א"י בחטאיהם ("תועבותיהם"). כמובן שאין מדובר כאן על מגע מטמא, אלא על טומאה הנגרמת מעשיית הרע.

בהלכת חז"ל, מוצאים אנו דעות שונות לגבי היקף טומאת נכרים מדאורייתא.
ישנן מקורות שמפקיעים לגמרי ענייני טומאה וטהרה מנכרים, ויש מקורות שקושרים נכרים באופן חלקי לענייני טומאה וטהרה.
לענין קבלת טומאה (היטמאות) הנכרים מופקעים לגמרי ואינן מקבלים טומאה בצורה כל שהיא, נדגים במספר מקורות:
ספרא תזריע פרשה א ד"ה בני ישראל

בני ישראל בענין הזה ואין הגוים בענין הזה בני ישראל אין לי אלא בני ישראל מנין לרבות את הגיורות ואת השפחות בין משוחררת ובין אין משוחררת תלמוד לומר ואשה.

תלמוד בבלי מסכת נזיר דף סא עמוד א

הפרק הראשון (מאי חנוכה?) ובעיקר בעמ' ח-יב.

אלא, אמר קרא: לאביו ולאמו לא יטמא, במי שיש לו טומאה יצא עובד כוכבים שאין לו טומאה. מנלן דלית להו טומאה? דאמר קרא: (במדבר יט) ואיש אשר יטמא ולא יתחטא ונכרתה הנפש ההיא מתוך הקהל, במי שיש לו קהל, יצא זה שאין לו קהל. ממאי? דלמא כרת הוא דלא מיחייב, אבל איטמויי מיטמו! אמר קרא: (במדבר יט) והזה הטהור על הטמא, כל שיש לו טהרה יש לו טומאה, וכל שאין לו טהרה אין לו טומאה. ואימא: טהרה הוא דלא הויא ליה, טומאה הויא ליה! א"ק: ואיש אשר יטמא ולא יתחטא. רב אחא בר יעקב אמר: שאני הכא, דא"ק: (ויקרא כה) והתנחלתם אותם לבניכם אחריכם, כל שיש לו נחלה יש לו טומאה, וכל שאין לו נחלה אין לו טומאה.

לעומת זאת לענין גרימת טומאה (לטמא) משמע שמת נכרי מטמא, אלא שנחלקו בהיקף טומאה זו, האם גם באהל או רק במגע ובמשא?

תלמוד בבלי מסכת יבמות דף ס עמוד ב

תניא, וכן היה ר"ש בן יוחאי אומר: קברי עובדי כוכבים אינן מטמאין באהל, שנא': (יחזקאל ל"ד) ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם, אתם קרויין אדם, ואין העובדי כוכבים קרויין אדם. מיתבי: (במדבר ל"א) ונפש אדם ששה עשר אלף! משום בהמה. (יונה ד') אשר יש בה הרבה משתים עשרה רבוא אדם אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו (ובהמה רבה)! משום בהמה. (במדבר ל"א) כל הורג נפש וכל נוגע בחלל תתחטאו! דלמא איקטיל חד מישראל. ורבנן? לא נפקד ממנו איש. ור' שמעון בן יוחי? לא נפקד ממנו איש לעבירה. רבינא אמר: נהי דמעטינהו קרא מאטמויי באהל, דכתיב: (במדבר י"ט) אדם כי ימות באהל, ממגע ומשא מי מעטינהו קרא?

לדעת רשב"י ורבינא קברי עכו"ם אינם מטמאים באהל אלא במגע ובמשא. לדעת רבנן במלחמת מדין לא נפלו חללים מישראל, ומתוך שחייבו את כל השבים משדה הקרב להיטהר יש ללמוד שנכרי מטמא אף באהל.¹²⁵

מחלוקת זו השתלשלה אל פוסקי ההלכה.

לדעת הרמב"ם (הלכות טומאת מת א, יג) אין הנכרי מטמא באהל אלא במגע ובמשא.

לדעת התוספות (שם ד"ה "ממגע") מת נכרי מטמא באהל, וצריכים כהנים להיזהר מקברי נכרים. ומרן בשלחנו הטהור, הביא להלכה את שתי הדעות.

שולחן ערוך יורה דעה סימן שעב סעיף ב

קברי עובדי כוכבים, נכון לזוהר הכהן מלילך עליהם; (מהר"ם ותוס' פ' המקבל) (אע"פ שיש מקילין (רמב"ם והגמ"י בשם ס' יראים). ונכון להחמיר.

נמצאנו למדים, שמדאורייתא נכרי חי אינו מקבל טומאה ואינו מטמא אחרים, ובלשון הספרא... "אין הגויים בענין הזה", ונכרי מת מטמא לכל הדיעות במגע ובמשא, ונחלקו לענין טומאת אהל.

בשלב מסויים גזרו חז"ל טומאה על נכרי חי. להלן נדון במקורה ובסיבותיה של גזרה זו, בהיקפה ובהשתלשלותה.

טומאת נכרים מדברי סופרים

המקור המפורש ביותר, אם כי לא הקדום ביותר, לטומאת נכרי נמצא בגמרא המפרטת את גזרות י"ח דבר.

תלמוד בבלי מסכת שבת דף יז עמוד ב

גזרו על פתן ושמן משום יינן, ועל יינן משום בנותיהן, ועל בנותיהן משום דבר אחר, ועל דבר אחר משום דבר אחר. מאי דבר אחר? - אמר רב נחמן בר יצחק: **גזרו על תינוק נכרי שמטמא בזיבה**, שלא יהא תינוק ישראל רגיל אצלו במשכב זכור.

לפי שיטת רש"י בפירוש הסוגיה טומאת פת, שמן ויין של נכרים, גזרה אחת היא וזוהי הגזרה השבע עשרה ב"ח דבר. תינוק נכרי שמטמא בזיבה זו הגזרה השמונה עשרה.¹²⁶ עניינן של שתי גזרות אלו אחד הוא - היבדלות מהנכרים במאכל ובמגע. העובדה שגזרו על **תינוק** (שאין מצויה בו זיבה) טומאת זב, מוכיחה, שלא מדובר כאן בטומאה שהיא תוצאה של הפרשות גופניות כלשהן אלא טומאה בעצם היותו נכרי. כלומר, מדין תורה (כפי שהוסבר לעיל) אין זיבת נכרי מטמאה ובאו חז"ל וגזרו טומאת זיבה בנכרי אף שלא ראה טיפת זוב.

גזרה זו מונעת כל אפשרות של מגע עם נכרים, כגון: לחיצת יד, עבודה פיזית משותפת, ישיבה על מצע משותף וכדו' ליהודים ששמרו עצמם בטהרה.

גזרות י"ח דבר נקבעו, ביום שנמנו ורבו תלמידי ב"ש על תלמידי ב"ה. גזרות אלו מאופיינות בקו מחמיר בענייני שמירת טהרת התרומה, והיבדלות מנכרים כדרכו של שמאי ותלמידיו. בפרקים הקודמים הראנו שיהודי אתיופיה, כאנשי כת מדבר יהודה, נטו להחמיר בענייני טומאה וטהרה. גם כאן שימר המנהג האתיופי את גזרת ב"ש (י"ח דבר), שנכרי מעצם היותו נכרי טמא הוא ויש להיבדל ממנו במגע, מאכל וישיבה על מצע משותף.

ואכן, בשיחות וראיונות שערכתי עם קסים רבים, הם הדגישו בפניי את הזהירות הרבה וההקפדות השונות שנועדו למנוע מהם מגע ישיר עם נכרים.

בכלל נראה שיהודי אתיופיה סיגלו לעצמם אורח חיים שמצמצם למינימום את המגע עם הסביבה הנכרית.

ההלכות שנאמרו בעלית חנניה בן חזקיה בן גוריון, ובהם גזרת י"ח דבר, מתוארכות לדור שקדם

¹²⁵ לענין מחלוקת זו והראיות לכאן ולכאן ע"ע ב"מ קיד ע"ב; כריתות ו ע"ב.
¹²⁶ עיין בפירוש המשניות לרמב"ם, שבת א, ד, שמביא שיטה אחרת בגזרת י"ח דבר.

לחורבן הבית.¹²⁷ אולם, ישנם מקורות רבים שמהם משמע, שטומאת נכרים מחיים נהגה למעשה לאורך כל ימי הבית השני. נמצא, שביום שנמנו ורבו בית שמאי על בית הלל בעלית הגג של חנניה בן חזקיה, לא חידשו את הגזירה אלא נתנו לה משנה תוקף.¹²⁸

להלן נסקור מקורות העוסקים בטומאת נכרים חיים בימי בית שני.

משנה מסכת כלים פרק א משנה ו-ח (בדילוגים)¹²⁹

עשר קדושות הן ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... הר הבית מקודש ממנו שאין זבים וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם, **החיל מקודש ממנו שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם.**

עובד כוכבים וטמא מת אינן רשאים להכנס לחיל. החיל הוא שטח ברוחב עשר אמות, שמקיף את חומת העזרה. כדי לאכוף איסור כניסת נכרים וטמאי מת אל החיל, בנו את הסורג.

משנה מסכת מידות פרק ב משנה ג

לפנים ממנו (מחומת הר הבית) סורג גבוה עשרה טפחים ושלוש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון חזרו וגדרום וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחויות.

מפרשי המשנה¹³⁰ מסבירים שהיה מקובל שנכרים באים לבית המקדש כדי להתפלל או להביא קורבנות. כך גם מוצאים אנו בתפילת שלמה.

מלכים א פרק ח פסוקים מא-מב

וגם אל הנכרי אשר לא מעמד ישראל הוא ובא מארץ רחוקה למען שמך:

כי ישמעון את שמך הגדול ואת ידך החזקה וזרעך הנטויה ובא והתפלל אל הבית הזה:

חז"ל רצו למנוע כניסת טמאים לבית המקדש, ולכן התקינו סורג מיוחד, שנועד להגביל כניסה של נכרי וטמא מת לתוך החיל. הסורג היה עשוי עצים דקים בצורת רשת בגובה עשרה טפחים והועמד סביב לחיל.¹³¹

כשכבשו מלכי יון את המקדש הם פרצו באותו סורג שלוש עשרה פרצות, כדי לאפשר כניסה חופשית של הנכרים לבית המקדש ולסמל בכך את נצחונם על ישראל. וכשגברה יד בית חשמונאי עליהם חזרו וגדרום, והתקינו שלוש עשרה השתחויות כהודיה על הנצחון.

¹²⁷ ד"ר מרדכי מרגליות, **אינצקלופדיה לחכמי התלמוד**, ת"א 1973, כרך א' עמ' 122.

¹²⁸ אלון, מחקרים, כל הפרק העוסק בטומאת נכרים ובמיוחד עמ' 122.

¹²⁹ משנה זו מופיעה גם בספרי זוטא פיסקה ה' בשינוי נוסח נכרי-ארמי, וברור שלאותו ענין כיוונו.

¹³⁰ ראה פירושם של: תוספות יו"ט, תפארת ישראל, חנוך אלבק ופירוש קהתי למשנה זו.

¹³¹ כך לפי מפרשי המשנה המסורתיים, ראה לדוגמא ר"ע מברטנורא. לקמן נעמוד על מבנה הסורג ע"פ

משמע מדברי המשנה, שבתקופה הטרומ חשמונאית (לפחות מאתיים שנה לפני גזרת י"ח דבר) כבר התייחסו אל הנכרי כנושאי טומאה, ודאגו להיבדל מהם ולהרחיקם ממקום שמחייב טהרה.

וכן במגילת תענית¹³² "בעשרין ושלשה במרחשון אסתתר סוריגה מן עזרתא".

מעניינת וקשורה לענייננו, הערתו של התוספות על דברי הגמרא המפורסמים בסוגיית "מאי חנוכה" (שבת כא ע"ב).

תוס' ד"ה "שהיה מונח בחותמו של כהן גדול"

אם כבר גזרו על הנכרים להיות כזבים (נדה פ"ד דף לד.) צ"ל שהיה מונח בחותם בקרקע שלא הסיטו הכלי.

התוספות מתלבט, האם הגזרה שנכרים כזבים כבר נגזרה בתקופת החשמונאים? לדעתו אפשר להסביר שכבר נגזרה גזרה, ואז יש להעמיד את דברי הברייתא במציאות, שהכד היה מקובע לקרקע ולכן היה ברור למטהרי המקדש שהוא לא נטמא בהיסט. לטומאת מגע לא חששו בגלל החותם.¹³³

מכאן שגזרת י"ח דבר לא נועדה לחדש דין טומאת נוכרים אלא לחזקו ולקיימו, שהרי עוד לפני התקופה החשמונאית הרחיקו נכרים מהמקדש בגלל טומאתם.

לאיסור כניסת נכרים למקדש בכלל, ולסיפור הסורג, פריצתו ובנייתו מחדש יש תיעוד גם במקורות היסטוריים.

קדמוניות היהודים,¹³⁴ ספר חמישה עשר י"א ה

הוא היה מוקף סורג של חומת אבן, שאסר בכתב על בן-עם-נכר להיכנס, באיום של עונש מוות.

בספר זה מצויה תוספת שאינה מצויה במשנה, שעל גבי הסורג היה איסור בכתב על בן נכר להיכנס, ואיום בעונש מוות.

מעניין לציין, שלפי קדמוניות הסורג היה עשוי אבן, ולפי פירוש ברטנורא למשנה (מידות ב,ג), הסורג היה עשוי עצים דקים. דוקא המקור ההיסטורי מסביר שמדובר במחיצת אבן שהיא הרבה יותר קבועה ומפרידה ממחיצת קנים.

גם סיפור הריסת הסורג מופיע במקורות ההיסטוריים.

המתואר במקורות ההיסטוריים.

¹³² מהדורת ליכטנשטיין, עמ' H.U.C.A. volume VIII-IX, 257

¹³³ להרחבת ענין זה ע"ע בספרו של הרב שלמה יוסף זיין, **המועדים בהלכה**, ירושלים תשמ"ג. עמ' קפז-קפח ובמיוחד בהערה 11.

ובשנת שלוש וחמישים ומאה בחודש השני ציוה אלקימוס להרוס את חומת חצר המקדש הפנימית ויהרוס את מעשה הנביאים ויחל להרוס.

אלקימוס מונה לכהן גדול (160-162 לפנה"ס) ע"י דמיטריוס הראשון. הוא פעל לחיזוק מעמד המתיוונים ולהתקרבות בין יהודים לנכרים. מעשה פריצת הסורג (הריסת מעשה הנביאים) נועד לאפשר לנכרים כניסה חופשית למקדש, ולטשטש את ההבדל בין היהודים לנכרים. מעשה זה עורר את חמתם של יהודה המכבי ואנשיו עד כדי יציאה למלחמה.¹³⁵

"מעשה הנביאים" (הכינוי לסורג), מכוון לחגי זכריה וחבריהם שהם היו המנצחים על בנין בית שני.¹³⁶

נמצא אם כן שכבר בימיו הראשונים של בית שני (תקופת חגי וזכריה) מוקמת חומת אבן, שנועדה למנוע מעבר נוכרים לתוך חצר המקדש. כיון שאין איסור על הנכרי להתפלל במקדש, יכולים אנו להניח שהגבלת הכניסה נבעה מגזרת טומאת נכרים.

יוסף בן מתתיהו בספרו תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים (ה ה ב), מתאר בהרחבה את הסורג.

והעובר דרך הככר הזאת (הר הבית, החצר החיצונה) אל המקדש השני הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש (הסורג), אשר היתה גבוהה שלש אמות וכלילת יופי במלאכתה, ובמחיצה הזאת נמצאו ברווחים שווים עמודים המודיעים את חוקי הטהרה (הקדשה), אלה בכתב יון ואלה בכתב רומא, לאמר, **כי אסור לאיש נכרי לבוא אל הקדש**.

ובהמשך (ספר שישי ב,ד) מביא יוסף בן מתתיהו את דברי טיטוס שקורא לאנשי יוחנן (לאחר נפילת הגליל עובר יוחנן מגוש חלב להנהיג את המרד בירושלים) להיכנע, ובכך למנוע ממנו את חילול המקדש וטומאתו בזמן שיהפוך לשדה קרב. הוא מזכיר למורדים שהרומאים עצמם הענישו במוות נכרים שעברו את הסורג כדי למנוע טומאה מהמקדש, ועכשיו התעקשות המורדים תיגרום לחילול המקדש.

הוי-אנשי בליעל! איכה תדרכו על החללים במקום הקדוש הזה, ואיככה **תטמאו אותו** בדם אחיכם **ובדם בני-נכר גם יחד?**

תאור זה מלמד שהרומאים הכירו בכך שהם טמאים ואסורים בכניסה למקדש.¹³⁷

¹³⁴ תרגומו של אברהם שליט, ירושלים 1963, כרך ג עמ' 201.

¹³⁵ שמחה אסף, **אינצ' עברית**, ערך "אלקימוס", כרך ג עמ' 820.

¹³⁶ כך לדעת אלון, מחקרים עמ' 133 הע' 33. כך גם מפרש אברהם כהנא את הביטוי בפירושו על אתר. הספרים החיצוניים, ת"א 1978.

¹³⁷ כמובן שניתן לטעון, שיוסף בן מתתיהו שם דברי חלקות בפיו של טיטוס, כדי לרפות את ידי המורדים, מעין מלחמה פסיכולוגית שהיתה מוכרת היטב למצביאי הצבאות בימי קדם כבימנו, וכדי לרצות את איש חסדו. יחד עם זאת ברור שאיסור כניסת נכרים למקדש מחשש טומאה, היה מוכר היטב לטיטוס. על אמינותו של יוסף בן מתתיהו כסופר וכהיסטוריון, נכתבו דיעות רבות ומגוונות. בהכללה, ניתן לומר שהמחקר המודרני נזהר מלראות בו אישיות לא מהימנה, כפי שנהגו בעבר. בנושא זה עיין במאמרו של מגן ברושי, מהימנותו של יוסף בן מתתיהו, בתוך קובץ מאמרים בשם: **יוסף בן מתתיהו היסטוריון של ארץ**

מעניין הדבר שבקדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו (יב ג ד) מתואר איסור כניסת נכרים לביהמ"ק כפקודה רומית.

ומתוך שנהג כבוד בבית המקדש פירסם המלך (אנטיוכוס הגדול) פקודה בכל מלכותו וזה תוכנה: "אסור לכל בן עם אחר להיכנס לתחום בית המקדש, דבר האסור אף ליהודים חוץ מאנשים שהתקדשו...לפי תורת אבותיהם".

בספר אחר של יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון מאמר שני פרק ח', מוצאים אנו התייחסות לנושא שמירת טהרת המקדש.

הנה כל אשר ראה את בית מקדשנו בבנינו, ידע את תכונתו ואת טהרת קדושתו, אשר נחשבה לחק ולא יעבור, כי ארבע חצרות במקדש מסביב, ובכל חצר וחצר נמצאת משמרת מיוחדת לה לבדה על פי החק הקבוע.

לכל אדם היה מותר להכנס אל החצר החיצונה גם לנכרים. ורק על הנשים הנדות נאסר לדרוך בקרבה.

אל החצר השנית באו כל היהודים הגברים והנשים, הטהורים מכל טומאת גוף. ואל החצר השלישית באו רק הזכרים מקרב היהודים, אשר היו טהורים...

ואל החצר הרביעית באו הכהנים...

ואל הדביר באו הכהנים הגדולים...

ברור מדבריו שנכרים לא הורשו להכנס אל החצר השנית, שהוא אזור החיל.

המניע לאיסור הוא טומאתם של הנכרים ומכאן שדין טומאת נכרים נהג בימי הבית השני.¹³⁸

הנכרים טמאו אף במגע. דבר זה מתבאר מחובת טיהור בגדי הכהן הגדול שהיו מופקדים אצל השליט הרומי ונמסרו ליהודים שבעה ימים לפני החג.

קדמונית יח ד ג.

ולאחר שקיבלו הרומאים את שלטונם לידם, השתלטו על בגד הכהן הגדול, שהיה מונח בחדר בנוי אבנים תחת חותמם של הכהנים ושל שומרי האוצר, ומפקד המבצר היה מעלה שם נר בכל יום. שבעה ימים לפני החג היה הבגד נמסר לכהנים על-ידי מפקד המבצר, והכהן הגדול היה משתמש בו **לאחר שטוהר**, ויום אחד אחרי החג החזירו שוב לבית שבו היה מונח קודם-לכן. דבר זה נעשה בשלוש הרגלים של כל שנה ושנה ובצום.

נמצאנו למדים, שלאורך כל ימי בית שני, נהג בישראל דין טומאת נכרים.

יש הרואים בטומאת נכרים אצל יהודי אתיופיה, סימן להיותם צאצאי השומרונים או תלמידיהם, כיון שגם השומרונים נהגו דין טומאת נכרים.¹³⁹

ישראל, הוצאת יד בן צבי, ירושלים תשמ"ג.

¹³⁸ להלן מקורות נוספים לאיסור כניסת נכרים למקדש: מלחמות ב' ח' י; קדמונית יד יא ה.

¹³⁹ אשכולי, ספר, עמ' 43, 47. וע"ש בהפנייה לדברי א. אפשטיין.

טומאת מאכלי נכרים

במקורות רבים מתואר שהיהודים נזהרו מלאכול ממאכלי הנכרים. יתכן שזהירות זו נובעת מחשש לתערובת של איסור במאכל (שומן או חֶלֶב של בהמה טמאה וכדומה). אולם בחלק מהמקורות ברור שמגע הנכרי במאכל גרם לטומאה ועצם הסעודה המשותפת נתפסת כדבר שלילי גם כשלא היה חשש לאיסור תערובת (כלומר עירוב דבר האסור באכילה מצד עצמו).

תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף ח עמוד א

תניא, רבי ישמעאל אומר: ישראל שבחוצה לארץ עובדי עבודת כוכבים בטהרה הן, כיצד? עובד כוכבים שעשה משתה לבנו וזימן כל היהודים שבעירו, אע"פ שאוכלין משלהן ושותין משלהן ושמש שלהן עומד לפניהם, מעלה עליהם הכתוב כאילו אכלו מזבחי מתים, שנאמר: (שמות לד, טו) וקרא לך ואכלת מזבחו. ואימא: עד דאכיל! אמר רבא: אם כן, נימא קרא ואכלת מזבחו, מאי וקרא לך? משעת קריאה.

הברייתא מציגה עמדה קיצונית לפיה ישראל שנענה לקריאת נכרי לסעוד יחד הריהו בגדר "עובד ע"ז בטהרה" דהיינו, גם אם יקפיד על כל דיני הכשרות (טהרה) עצם הסעודה המשותפת נתפסת כדבר שלילי (ע"ז) לדעת הברייתא.

בנוסח שלפנינו מובאת הברייתא בשם רבי ישמעאל. אולם בכ"י מינכן ובכ"י ספרדי מובאת הברייתא בשם רשב"י.¹⁴⁰

ברור מלשון הברייתא, שהיו יהודים שנהגו להשתתף בסעודות של נכרים ("משתה בנו" הוא בדרך כלל סעודת חתונה), והברייתא יוצאת בחריפות רבה נגד נוהג זה, תוך שהיא מדגישה שעצם הסעודה המשותפת אסורה אף שהאוכל כשר. גם בספרים החיצוניים ובמקורות ההיסטוריים, מוצאים אנו התנגדות לאכילת מזון של נכרי, ולסעודות משותפות.

ספר היובלים כב, טז

ואתה בני יעקב זכר דברי ושמור את מצות אברהם אביך הבדל מהגוים ואל תאכל אתם ואל תעש כמעשיהם ואל תתרע אתם כי מעשיהם טמאה וכל דרכיהם תבל ותועבה מזבחותיהם.

כך גם מתאר טוביה את הימנעותו ממאכלי הנכרים

טוביה א, יא

¹⁴⁰ עיין במאמרו של פרופ' צ"א שטיינפלד, "איסור אכילה עם גוי", סדרא, ה' (תשמ"ט) עמ' 131. במספר מקומות מוצאים אנו התבטאויות קשות של רשב"י כלפי נכרים. שבת ל"ג ע"ב - "כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמם"; יבמות ס"א ע"א - "אתם קרויים אדם ואין כעו"ם קרויים אדם"; בראשית רבה פרשה ע"ח ד"ה ט "וירץ עשו" - "ארשב"י הלכה היא בידוע שעשו שונא ליעקב". מכאן שיש רגלים לדבר שרשב"י, ולא רבי ישמעאל, הוא בעל הברייתא שאוסרת כל סעודה עם נכרי. ראה למשל י' כהן, "חיי הנכרי - ערכם והיחס אליהם בתקופת התנאים", הגות, ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 116 - 123.

וכאשר הגלינו לניווה אכלו כל-אחי וכל בני-עמי מלחם הגוים. אך אנכי נשמרתי בנפשי לבלתי-אכל ממנו.

יש במקורות אלו עדות לכך שיהודים בימי הבית השני נמנעו מלאכול ממאכל נכרים מצד עצמו ולא רק מחשש תערובת של איסור.¹⁴¹

מהותה של טומאת נכרים

איזו טומאה גזרו על נכרים?

אין במקורות השונים דעה אחידה לענין חומרתה של טומאת נכרים. כבר עמד על כך בהרחבה גדליה אלון¹⁴². מפאת חשיבותם הרבה של דבריו לעניננו, וההתאמה הרבה שמצאתי בין מסקנותיו לעדויות של הקסים, נביא את דבריו במלואם:

אין כל הדעות שוות לענין חומרת טומאת נכרים...

רובן של המשניות והחיצונות הולמות את דברי הברייתא על הנכרים "שעשאו כזבים", ורואות את טומאתם כטומאת זיבה. ברם, ממשנת פסחים (ח,ח) "גר שנתגייר בערב פסח בית שמאי אומרים טובל ואוכל את פסחו לערב ובית הלל אומרים הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר" אנו למדים שלדעת בית הלל טומאת גוי כטומאת טמא מת. וכן יש ללמוד ממשנת כלים (א,ח) "החיל מקודש ממנו שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם". ולצד שני, לבית שמאי שאומרים "טובל ואוכל פסחו לערב" אין טומאת גוי אלא כטומאת מגע שרץ הקלה. כיוצא בו שנינו בברייתא שבתלמוד (שבת פג א): "מגע נכרי ונכרית עבודה זרה ומשמשיה הן ולא היסטין", הלכה זו מתנגדת לדין טומאת זבין של נכרים, ורואה בטומאתם טומאת שרץ שמטמא במגע ולא במשא. אמנם התלמוד מקשה על ברייתא זו ומנסה ליישב את הסתירה שבינה לבין ההלכה הרבנית בכמה פנים (וכולן בדוחק); מכל מקום פשוטה של ברייתא באה ללמדנו שאין הנכרים מטמאין כזבין, אבל טומאתה כטומאת מגע שרץ.

הבחנה זו של שלוש דעות חלוקות בטומאת נכרים (זב, מת, ושרץ) מסייעתנו לעמוד על הזיקה שבינה לבין טומאת גופה של עבודה זרה, שאף בה מצינו שלוש מחלוקות לענין טומאה, כנ"ל.

שנינו במשנה (שבת פ"ט מ"א; ע"ז פ"ג מ"ו): "אמר רבי עקיבא מנין לעבודה זרה שמטמאה במשא כנידה שנאמר תזרם כמו דוה צא תאמר לו מה נידה מטמאה במשא אף עבודה זרה מטמאה במשא". טומאת נידה זו של עבודה זרה מכוונת לטומאת זיבה של נכרים, וקרובה לה טומאת צרעת שיחסו אף אותה לעבודה זרה כמו ששנינו בירושלמי (פסחים פ"ט לו ע"ג) "טומאת עבודה זרה עשו אותה כטמא זיבה וטמא צרעת". וכן פתח רבי אלכסנדר (איכה רבתי פתיחתא כא) "והצרוע אשר בו הנגע וכו' הצרוע זה בית המקדש אשר בו הנגע זו עבודה זרה שהיא מטמאה כנגע" וכו'.

כנגד מסורות אלו מצינו דעה אחרת שלפיה טומאת עבודה זרה כטומאת מתים. שכן שנינו

¹⁴¹ מקורות נוספים לאיסור מאכל נכרים: יהודית י,ה; יב,א-ח. טוביה א,יא. מלחמות ב כא ב; יב ג א.
¹⁴² מחקרים א' עמ' 134-137.

(ע"ז לב ב; חולין יג ב): "תניא רבי יהודה בן בתירא אומר מנין לתקרובת עבודה זרה שמטמאה באהל שנאמר ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים מה מת מטמא באהל אף תקרובת עבודה זרה מטמאה באהל".

והנה תלמודינו (ע"ז מח ב) תופס דבריו של רבי יהודה בן בתירא כאילו הם באים ללמד טומאת מתים אצל תקרובת עכו"ם בלבד, להוציא עבודה זרה בגופה, ולפיכך הוא מפרש את ההלכה שבמשנה (ע"ז פ"ג מ"ח) "לא ישב בצלה ואם ישב טהור ולא יעבור תחתה ואם עבר טמא", שטעמה הוא "אי אפשר דליכא תקרובת עבודה זרה ומני רבי יהודה בן בתירא היא" וכו'. ברם, אין לנו לפרש משום מה תהא תקרובת עכו"ם חמורה לענין הטומאה מעבודה זרה עצמה. ולפיכך נראה שרבי יהודה בן בתירא בא במדרשו לרבות תקרובת עבודה זרה ולא למעט עבודה זרה בגופה, שהיא טמאה טומאת מת מקל וחומר. מעתה נפרש את משנתנו, שהאשרה עצמה מטמאה באהל ולא מפני תקרובת עכו"ם שתחתיה שחוששין לה. ובירושלמי הוא דן מאותו מקרא לטומאת עבודה זרה עצמה. ולבסוף, דעת חכמים של רבי עקיבא היא שעבודה זרה מטמאה כשרץ.

נמצאנו למדים שהיו דנין בטומאת עכו"ם להקל ולהחמיר כדרך שהיו מקילין ומחמירין בטומאת נכרים. נראה איפוא, שטומאת גויים יסודה בטומאת עבודה זרה שנתפשטה על עובדיה.

מסקנתו של אלון תואמת להפליא דברים ששמעתי ממספר קסים. לדבריהם, הנכרים טמאים בגלל שהם עובדי ע"ז, וזו הסיבה לריחוק הגדול שנהגו בהם.

סיכום

המקרא מתייחס לנכרי כטמא במובן המוסרי-חוטא, ולא במובן של מגע בדבר טמא, או טומאת גוף (זיבה, קרי, נידה וכדו').

מהתורה אין לנכרים חיים, דין טומאה וטהרה, ונחלקו תנאים בחומרת טומאת מת נכרי. האם מטמא גם באהל או רק במגע ובמשא.

חז"ל קבעו דין טומאת נכרים במגע, מדרס ומאכל מתוך מגמה ברורה של היבדלות מנכרים ומעבודה זרה.

טומאת נכרים מופיעה כגזרה מוחלטת, (תינוק נכרי מטמא כזב) בדור שלפני החורבן, בגזרת י"ח דבר.

אולם, ממקורות רבים עולה שיהודים התייחסו אל הנכרים כנושאי טומאה במגע, מאכל ומדרס לאורך כל ימי הבית השני. יתר על כן, הנכרים עצמם הכירו היטב את דין טומאת נכרים ונמנעו מכניסה למקדש.

מכאן ראינו להסביר, שגזרת י"ח דבר נועדה לחזק ולקבץ את דין טומאת נכרים אך לא לחדשו.

יהודי אתיופיה נזהרו מאוד מטומאת נכרי במגע במאכל ובמשקה, עד הדור האחרון.

לדעתם, מקור טומאת הנכרים הוא בהיותם עובדי עבודה זרה.

יש להניח שמנהגם משקף את מנהג עם ישראל בימים שעדיין אכלו חולין בטהרה ונזהרו מכל טומאה.

טומאת¹⁴³ נבלה וטהרתה

כאנשים שעיקר פרנסתם על גידול צאן ובקר התמודדו יהודי אתיופיה עם טומאת נבלה כדבר שבשגרה. גם כאן נגלה במנהגם קו מחמיר, שאוסר כל מגע עם נבלה ומחייב בטבילה וטומאת יום את מי שנטמא בנבלה. מקבילה למנהג זה ניתן למצוא במקרא, במנהג אוכלי חולין בטהרה, ובדברי ראשוני הפוסקים שראו בשמירת הגוף בטהרה מעלה רוחנית גם כשאינה מעוגנת בחובה הלכתית. ראשית נביא את תקציר הראיונות ולאחר מכן נדון במקבילות.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת נבלה
(הסיכום המלא בעמ' 23 - 24)

יהודים נמנעו מכל מגע עם נבלה. תמיד הזמינו נכרי כדי לטפל בבהמות גוססות או בנבלות שבעדר. נבלת כל חי מטמאת. מי שנטמא בטומאת נבלה עוזב את המחנה ליום אחד, משעות הבוקר הוא צם ועם ערב טובל ושב לביתו. מנהגי יום הטבילה: צום, תספורת וכו' זהים בכל סוגי ההיטהרות.

מבוא

יהודי אתיופיה התייחסו אל הטומאה כמצב שלילי, שיש למהר ולצאת ממנו, דהיינו להיטהר. יהודי שנטמא לא השתהה כלל והחל מיד בתהליך הטהרה. כיון שרובם היו בעלי צאן או בקר, טומאת נבלה היתה מצויה במקומותיהם וטהרתה היתה מעשה שגרת. כאמור, כל נבלה וכל שרץ מת מטמאים (לגבי שרצים קטנים מאוד י"א שאינם מטמאים ודינם כלכלוך וי"א שרק הקסים התייחסו אליהם כמטמאים) ומחייבים את הנטמא בהם לצאת מיד אל הנהר ולהיטהר. הוא שב אל ביתו עם ערב לאחר טבילה. חובת הטהרה התמידית והתייחסות לטומאה כחטא עולה בבירור מתוך פשט פסוקי המקרא, ותואמת את מנהג יהודי אתיופיה.

טומאת נבלה במקרא

ויקרא פרק ה

- (ב) או נפש אשר תגע בכל דבר טמא או בנבלת חיה טמאה או בנבלת בהמה טמאה או בנבלת שרץ טמא ונעלם ממנו והוא טמא ואשם:
- (ה) והיה כי יאשם לאחת מאלה והתודה אשר חטא עליה:
- (ו) והביא את אשמו לידוד על חטאתו אשר חטא נקבה מן הצאן כשבה או שעירת עזים

¹⁴³ המילה "טומאה" משמשת במקרא ובספרות חז"ל גם במשמעות של: "אסור באכילה", כגון: "אך את זה לא תאכלו ממעלי הגרה וממפריסי הפרסה את הגמל כי מעלה גרה הוא ופרסה איננו מפרס טמא הוא לכם" (ויקרא יא, ד). אנו נצטמצם בדיני טו"ט ולא נעסוק בנושא כשרות המזון ואיסור אכילה.

לחטאת וכפר עליו הכהן מחטאתו:

ויקרא פרק יא

(ח) מבשרם לא תאכלו **ובנבלתם לא תגעו** טמאים הם לכם:

(ג) אל תשקצו את נפשתיכם בכל השרץ השרץ **ולא תטמאו בהם** ונטמתם בס:

ויקרא פרק יז

(ט) וכל נפש אשר תאכל נבלה וטרפה באזרח ובגר וכבס בגדיו ורחץ במים

וטמא עד הערב וטהר:

(ז) ואם לא יכבס ובשרו לא ירחץ **ונשא עונו**:

דברים פרק יד

(ח) ואת החזיר כי מפריס פרסה הוא ולא גרה טמא הוא לכם מבשרם לא תאכלו **ובנבלתם**

לא תגעו:

פשוטם של המקראות אוסרים על בני ישראל את הטומאה, מחייבים את מי שנטמא להטהר מיד ולהביא קרבן אשם על חטאתו אשר חטא, כלומר על כך שנטמא. כך נהגו יהודי אתיופיה בקשר לטומאת נבלה, אך לא הביאו קרבן ביום טהרתם.

זקני העדה הסבירו לי שהמצב הכלכלי הקשה שפקד את העדה במשך דורות רבים לא איפשר להביא קרבן על כל היטהרות מטומאת נבלה, ולכן הסתפקו בטבילה.¹⁴⁴

טומאת נבלה בספרות חז"ל

חז"ל לא ראו בטומאה כשלעצמה חטא, אלא מצב שאוסר עליך לעשות דברים מסוימים. ולכן הם מפרשים באופן עקבי את כל הפסוקים הנ"ל באיסור אכילת קדשים וכניסה למקדש במצב של טומאה.

תלמוד בבלי מסכת שבעות דף ו עמוד ב

ת"ר: מנין שאין הכתוב (ויקרא ה,ב) מדבר אלא בטומאת מקדש וקדשיו? ודין הוא: הואיל והזהיר וענש על הטומאה וחייב קרבן על הטומאה, מה כשהזהיר וענש על הטומאה - לא הזהיר וענש אלא על טומאת מקדש וקדשיו, אף כשחייב קרבן על הטומאה - לא חייב אלא על טומאת מקדש וקדשיו.

¹⁴⁴ בענין זה ראה גם בעבודתנו עמ' 62, שם הבאנו שלפעמים הוחלף הקרבן בברכות או בקריאה מספר ארזאת, גם זה מסיבות כלכליות.

שאינן הכתוב מדבר - פרשת קרבן עולה ויורד שחייבתו קרבן על הטומאה מנין שאין מחייבו על מגע אלא אם כן אוכל באותה טומאה קדש או נכנס למקדש.

תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף טז עמוד ב

ואמר רבי יצחק: חייב אדם לטהר את עצמו ברגל, שנאמר (ויקרא יא, ח) ובנבלתם לא תגעו. תניא נמי הכי: ובנבלתם לא תגעו, יכול יהו ישראל מוזהרין על מגע נבילה - תלמוד לומר (ויקרא כא, א) אמר אל הכהנים בני אהרן, בני אהרן מוזהרין, בני ישראל - אין מוזהרין. והלא דברים קל וחומר: ומה טומאה חמורה (טומאת מת, שנמשכת שבעה ימים ולטהרתה זקוקים למי חטאת) - כהנים מוזהרין, ישראלים אינן מוזהרין, טומאה קלה (טומאת נבלה, שנמשכת יום אחד ובטבילה נטהר) - לא כל שכן! אלא, מה תלמוד לומר **ובנבלתם לא תגעו** - ברגל.

רש"י ויקרא פרק יז פסוק טז

ונשא עונו - אם יאכל קדש או יכנס למקדש חייב על טומאה זו ככל שאר טומאות:

רש"י דברים פרק יד פסוק ח

ובנבלתם לא תגעו - רבותינו פירשו, ברגל. שאדם חייב לטהר את עצמו ברגל (כיון שעולה לבית המקדש). יכול יהיו מוזהרים בכל השנה, תלמוד לומר (ויקרא כא, א) אמור אל הכהנים וגו' ומה טומאת המת חמורה, כהנים מוזהרים ואין ישראל מוזהרים, טומאת נבלה קלה לא כל שכן:

בכל מקום, שמפשוטו של מקרא ניתן להבין שיש איסור בהיטמאות כשלעצמה, מפרשים חז"ל את הפסוק באכילת קדשים או בכניסה למקדש. ניכרת המגמה שבפירושם, לצמצם את תחומי איסור הטומאה ולהצמידו לענייני הקודש בלבד.¹⁴⁵ השאלה המתבקשת מאליה, על פירושם של חז"ל היא, מדוע לא הוזכרו בפסוק טומאת מקדש וקדשיו? הרי עיקר חסר מן הספר! היה מקום לציין במפורש שמדובר באכילת קדשים ובכניסה למקדש, כפי שאכן נעשה במקומות אחרים, כגון: קרבן שלמים.

ויקרא פרק ז

¹⁴⁵ על מגמתם של חז"ל לצימצום חובת הטהרה עמדנו בהרחבה בפרק ראשון בעמ' 31 - 32.

כ) והנפש אשר תאכל בשר מזבח השלמים אשר לידוד וטמאתו עליו ונכרתה הנפש ההוא מעמיה:

כא) ונפש כי תגע בכל טמא בטמאת אדם או בבהמה טמאה או בכל שקץ טמא ואכל מבשר זבח השלמים אשר לידוד ונכרתה הנפש ההוא מעמיה:

עם שאלה זו מתמודד בהרחבה יוחנן ברוריר במאמרו, איסור טומאה בתורה.¹⁴⁶ לדעתו יש להבחין, כפי שעושה זאת המקרא, בין כהנים לשאר העם. הכהנים מחוייבים להיות תמיד במצב של טהרה בגלל נגישותם היום יומית למקדש ולאכילת הקדש. עבורם הטומאה היא אכן חטא, כיון שהיא פוגעת ביכולתם למלא את תפקידים. ולכן חייב הכהן להיזהר מכל טומאה ואם קרה ונטמא עליו להיטהר בהקדם האפשרי. לגבי שאר העם חובת הטהרה היא בגדר המלצה ושאיפה לאורח חיים רצוי אך לא חובה הלכתית. התייחסותו של המקרא לטומאה כחטא היא מצד החובה של "קדושים תהיו" "ועשית הישר והטוב", אך לא כאיסור. הוא מתבסס על דברי גדולי הראשונים.

רמב"ן ויקרא פרק יט פסוק ב

והענין כי התורה הזהירה בעריות ובמאכלים האסורים והתירה הביאה איש באשתו ואכילת הבשר והיין, א"כ ימצא בעל התאווה מקום להיות שטוף בזמת אשתו או נשיו הרבות, ולהיות בסובאי יין בזוללי בשר למו, וידבר כרצונו בכל הנבלות, שלא הוזכר איסור זה בתורה, והנה יהיה נבל ברשות התורה:

לפיכך בא הכתוב, אחרי שפרט האיסורים שאסר אותם לגמרי, וצוה בדבר כללי שנהיה פרושים מן המותרות. ימעט במשגל, כענין שאמרו (ברכות כב א) שלא יהיו תלמידי חכמים מצויין אצל נשותיהן כתרנגולין, ולא ישמש אלא כפי הצריך בקיום המצוה ממנו. ויקדש עצמו מן היין במיעוטו, כמו שקרא הכתוב (במדבר ו ה) הנזיר קדוש, ויזכור הרעות הנזכרות ממנו בתורה בנח ובלוט. **וכן יפריש עצמו מן הטומאה, אע"פ שלא הוזהרנו ממנה בתורה, כענין שהזכירו (חגיגה יח ב) בגדי עם הארץ מדרס לפרושים, וכמו שנקרא הנזיר קדוש (במדבר ו ח) בשמרו מטומאת המת גם כן.** וגם ישמור פיו ולשונו מהתגאל ברבוי האכילה הגסה ומן הדבור הנמאס, כענין שהזכיר הכתוב (ישעיה ט טז) וכל פה דובר נבלה, ויקדש עצמו בזה עד שיגיע לפרישות, כמה שאמרו על רבי חייא שלא שח שיחה בטלה מימיו: באלו ובכיוצא בהן באה המצוה הזאת הכללית, אחרי שפרט כל העבירות שהן אסורות לגמרי, עד שיכנס בכלל זאת הצוואה הנקיית בידיו וגופו, כמו שאמרו (ברכות נג ב) והתקדשתם אלו מים ראשונים, והייתם קדושים אלו מים אחרונים, כי קדוש זה שמן ערב. כי אע"פ שאלו מצות מדבריהם, עיקר הכתוב בכיוצא בזה יזהיר, שנהיה נקיים וטהורים ופרושים מהמון בני אדם שהם מלכלכים עצמם במותרות ובכיעורים:

¹⁴⁶ מגדים, ב (תשנ"ז), עמ' 45-53.

הרמב"ם ובעל ספר החינוך בהתייחסם למצנת הטבילה, מדגישים שאין במצוה זו חובה מוחלטת אלא הצעת דרך להיטהרות.

ספר המצוות, מצות עשה קט.

...ואין הכוונה באמרנו שהטבילה מצות עשה, שכל טמא חייב לטבול בהכרח, כדרך שכל המתעטף בטלית חייב לעשות ציצית, או שכל מי שיש לו בית חייב לעשות מעקה - אלא כוונתי בכך לדין טבילה שאנו נצטוינו שכל הרוצה להטהר מטומאתו לא יתכן דבר זה אלא בטבילה במים, ואז יטהר. ולשון ספרא (אחרי מות ט,ג): "ורחץ במים, יכול גזרת מלך? תלמוד לומר: ואחר יבוא אל המחנה - מפני הטומאה". הרי הוא רומז לכלל הזה שביארתי לך, **שזה דין בלבד למי שרוצה להטהר שיעשה כך - ודין זה הוא המצוה, אבל לא שנחייבהו טבילה דוקא, אלא הרוצה להשאר בטומאתו ולא יכנס למחנה שכינה איזה זמן - רשאי.**

ספר החינוך, מצוה קעה

...ואין כוונתנו באמרנו שהטבילה מצות עשה, שיהיה מצוה על כל טמא שיטהר על כל פנים, כמו שחייב כל מי שיתכסה בכסות שיעשה ציצית, וכן כל מי שיש לו גג שחייב לעשות לו מעקה; אבל הענין הוא שהודיעתנו התורה מי שירצה להטהר מטומאה לא יתכן לו זה אלא בטבילה במים, וצִנְתָּנו לקבל הענין ולעשותו כן **כשנרצה להטהר**; אבל אם ירצה להשאר בטומאתו ולא יכנס למחנה שכינה זמן רב, הרשות בידו. תוספת: **ומכל מקום אין זה ממידת החסידים ואנשי מעשה להיות מטמאים בטמאתם, כי הטמאה מאוסה והטהרה אהובה ונפשו של אדם מתעלה ומזדככת בטהרה, עד כאן.**

נאה לסכם פרק זה בלשון הזהב של הרמב"ם, בסוף הלכות טומאת אוכלין.

רמב"ם הלכות טומאת אוכלין פרק טז הלכה יב.

אע"פ שמותר לאכול אוכלין טמאין ולשתות משקין טמאים חסידים הראשונים היו אוכלין חולין בטהרה ונזהרין מן הטומאות כולן כל ימיהם והן הנקראים פרושים ודבר זה קדושה יתירה היא ודרך חסידות שיהיה נבדל אדם ופורש משאר העם ולא יגע בהם ולא יאכל וישתה עמם, שהפרישות מביאה לידי טהרת הגוף ממעשים הרעים, וטהרת הגוף מביאה לידי קדושת הנפש מן הדעות הרעות, וקדושת הנפש גורמת להדמות בשכינה, שנאמר והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני יי מקדשכם.

יהודי אתיופיה, שלא הכירו את פרשנות חז"ל וממילא נטו להחמרה בענייני טו"ט - פרשו את הפסוקים כפשוטם והתרחקו מכל טומאה. בעצם, נהגו מנהג חסידים ואנשי מעשה.

נחזור עתה אחורה בציר הזמן, ונראה כיצד נהגו יהודי בית שני בטומאת נבלה.

טומאת נבלה בספרות בית שני

מגילת המקדש¹⁴⁷ עמוד נ'

כול שרץ הארץ תטמאו החולד והעכבר והצב למינו והלטאה
והכח והחמט והתנשמת כול איש אשר יגע בהמה במותמה

שורות אלו מופיעות במגילת המקדש בסוף עמוד נ'. כדאי לציין שראשית עמוד נ"א משובש מאוד
וחסר. פרופ' יגאל ידן משער שיש להשלים את המשפט במילים: "יטמא עד הערב". כמו כן,
לדעתו הופיע בסמוך לדין טומאת שרץ, דין טומאת נבלה.
נמצא אפוא, שבעל מגילת המקדש תואם את דין התורה וקובע טומאה לכל נבלה ולחלק
מהשרצים המכונים בפי חז"ל "שמונה שרצים"¹⁴⁸.
אצל יהודי אתיופיה לא מצאתי אבחנה בין שרצים אלו לאחרים.¹⁴⁹

הטומאה כחטא

במספר מקורות השייכים לתקופת בית שני מוצאים אנו שעצם הטומאה היא חטא.
אצל אנשי קומראן היה נהוג, שהטובל לטהרתו אומר וידוי בשעת טבילתו. אמירת הוידוי ובקשת
הכפרה בשעת הטבילה, מעידה על תפיסתם את הטומאה כחטא ולא כמצב שיוצר מגבלות
מסוימות כפי שהבינו חז"ל.

תגליות מדבר יהודה 7, קומראן 4/512¹⁵⁰

כפורי[ם] ואני אה[ל]לה ש[מ]כה	עמ' 2 שורה 39
כיא טהרתני ותביאני ב[
... ותכפר	
הצלתני מכו[ל] פשעי ותטהרני מערות נדה לבוא	עמ' 7 שורה 9
...	

¹⁴⁷ מהדורת ידן, ירושלים תשל"ז.

¹⁴⁸ לענין הכתיב וסדר הופעתם של השרצים במגילת המקדש ביחס לויקרא י"א, כט-ל עיין הערתו של ידן,
כרך א' עמ' 158 הערה 20.

¹⁴⁹ בדרך כלל מוצאים אנו אצל יהודי אתיופיה, גדרים הלכתיים כלליים ועקרוניים, ללא אבחנות דקות בין
המצבים השונים כפי שנפוץ מאוד בתלמוד.

כך לדוגמא, כשניסיתי לברר את דין חציצה בטבילה, השיבו לי שהגוף צריך להיות נקי לחלוטין. כששאלתי
האם צבע שאינו יורד במים נחשב חציצה ומעכב טבילה? לא ידעו להשיב ושוב חזרו על הכלל שהגוף צריך
להיות נקי לגמרי, וזהו!

גם כשניסיתי לברר האם כל שרץ מטמא במותו או רק שרצים מסויימים? השיבו לי שכל שרץ מטמא!
כששאלתי האם גם יתוש קטנטן יטמא במותו? לא השיבו באופן מוחלט. הרוב חזרו ואמרו שכל שרץ מת
מטמא, אחרים אמרו שיתוש קטן דומה ללכודך ומספיק לרחוץ את מקום הנגיעה, וחלק אמרו שרק הקסים
הקפידו לטבול לאחר מגע ביתוש מת.

על פניהם ניכר היטב ששאלת טרדן שאלתי!

נראה שאופי חייהם, השפיע גם על תפיסתם את ההלכה כדבר פשוט בעל כללים ברורים, וללא מורכבות
ואבחנות דקות בין מקרי ביניים רבים.

. DISCOVERIES IN THE JUDAEAN DESERT 7, QUMRAN GROTTTE 4 , 512, ¹⁵⁰
OXFORD, AT THE CLARENDON PRESS, 1982.

קובץ זה מתוארך לשנת 100 לפה"ס בערך, וכולו עוסק בטקסי טהרה, בעיקר בתפילות ובברכות שאלו לטבילה. הפפירוס כתוב בצורת עמודים צרים וגבוהים והוא משובש מאוד, מעמודים שלמים שרדו מילים בודדות או שורות קצרות מאוד.

יחד עם זאת ברור מהמעט שבידנו, שהטבילה שימשה כפרה, שהרי הטובל מתפלל ומודה על טהרתו ועל כפרת עוונותיו.¹⁵¹

מנהג זה מחזק את הדעה שיש בטומאה חטא שהרי הוידוי הוא חלק מתהליך עזיבת החטא, כפי המפורש במקרא:

ויקרא פרק ה פסוק ה

והיה כי יאשם לאחת מאלה והתודה אשר חטא עליה:

הקסים האתיופים ששוחתי עמהם, נזהרו מלהגדיר במפורש את הטומאה כחטא, אבל ציינו בהחלטיות שהנטמא חייב להיטהר בהקדם האפשרי, ולא לשהות בטומאה.

כבר הזכרנו בדין טהרת נידה ויולדת (פרקים: שני-שלישי), שלאחר הטבילה מכים את האישה ארבעים מלקות קלות בענף רך. מלקות אלו מסמלות כפרה. כיון שנהגו להלקות סמוך לטבילה, יש בכך ראייה נוספת שהתייחסו לטומאה כחטא. יש לציין שלא נהגו להלקות גברים לאחר טבילתם.

בפרק הראשון של עבודה זו - טומאת מת וטהרתו - הארכנו הרבה בחשיבותם של ענייני טו"ט בימי בית שני. הראנו שמעמדו של האדם בחברה ורמתו הדתית נמדדו לפי רמת הקפדתו בטהרה, ובלשון חז"ל (בבלי שבת דף יג ע"א) "פרצה טהרה בישראל". יש לצרף את הנאמר שם לדיוננו כאן ולומר, שאע"פ שחז"ל נמנעו מלהגדיר את הטומאה עצמה כחטא, וראו איסור רק בכניסה למקדש ואכילת קדשים בטומאה, הרי ברור שדעת חכמים נוחה מאוד מאדם שנוהר מכל טומאה ושומר עצמו בטהרה בכל עת ובכל שעה.

סיכום

יהודי אתיופיה עסקו בעיקר בגידול צאן ובקר. מתוך כך דין טומאת נבלה היה מצוי מאוד ביניהם. הם שמרו עצמם בטהרה, ומיהרו להיטהר במקרה שנטמאו. מנהגם תואם היטב את פשוטי המקראות שרואים בטומאה עצמה חטא. גם במנהג אנשי הכתות של ימי בית שני תופסת שמירת הטהרה וחובת הטבילה לטמא, מקום מרכזי. חז"ל עקביים במגמתם לצמצם את חובת הטהרה

¹⁵¹ יתכן שקדם לטבילה חטא כלשהוא, ומטרת הטבילה לכפר כפי שמוצאים במקומות רבים, ראה לדוגמה את דברי המהרי"ל הלכות עיו"כ סי' ג: "כי עיקר הטבילה משום תשובה היא". אולם, במנהג יהודי אתיופיה ברור שטומאה כשלעצמה מחייבת היטהרות מיידית, גם כשלא נילוה לטומאה חטא כלשהוא שהרי הטומאה היא החטא. בענין היחס בין טבילה לכפרה ע"ע בספרו של הרב פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, ירושלים תשנ"א, חלק שני עמ' קפו הע' 65; וכן פרופ' דוד פלוסר, אנצ' עברית, ערך "טבילה", כרך יח עמ' 287.

אל תחומי הקדש והמקדש¹⁵², אך בהחלט רואים בעין יפה אדם שאוכל חולין בטהרה ונזהר מטומאה גם מחוץ לתחומי הקדש. בעקבות חז"ל מוצאים אנו את גדולי הראשונים (הרמב"ן, הרמב"ם ובעל ספר החינוך) שמעודדים מאוד את ההתרחקות מטומאה גם כשאנו כולנו טמאי מת ומנועים מטהרה גמורה. נמצא, שיהודי אתיופיה שימרו במנהגם את מעמדה המרכזי של הטהרה בישראל כבימים עברו, עת עמד המקדש על מכונו.

¹⁵² בענין צמצום חובת הטהרה בתקופת בית שני ולאחריה עסקנו בהרחבה בפרק ראשון עמ' 31 - 32. לעיון נוסף ראה: אלון, מחקרים, א, עמ' 148 - 176.

טומאת כלים וטהרתם.

את דין טומאת הכלים במנהג יהודי אתיופיה נשווה בעיקר לפסוקי המקרא. בולטת מאוד העובדה שהם קיימו את הפסוקים העוסקים בטומאת כלים ככתבם וכלשונם, תוך התעלמות ממצבי ביניים וחילוקים המצויים במקורות חז"ל, כגון: טומאה מתוכו או מגבו, ראשון שני או שלישי לטומאה, טומאת מגע משא אהל וכדו'. נפתח בתקציר הראיונות ולאחר מכן נשווה לפסוקים ולהלכה שבחז"ל.

תקציר סיכום ראיונות בנושא טומאת כלים (הסיכום המלא בעמ' 24)

כל הכלים שנמצאים בבית המת טמאים. מת, נידה ונכרי מטמאים כלים במגע ובמשא.

כלי עפר וחרס אינם נטהרים לעולם. כלי מתכת קרן זכוכית ועץ שנטמאו בטומאת מת או נידה, טמאים שבעת ימים. ביום השלישי והשביעי מזים עליהם מי חטאת (היכן שנהגו מי חטאת) ובערוב היום השביעי הם נטהרים בטבילה.

כלים בני טהרה, שנטמאו בטומאת נכרי או נבלה טמאים יום אחד בלבד ועם שקיעת החמה מוטבלים ונטהרים.

מבוא

פרק זה שונה מקודמיו בשני עניינים. ראשית, פרקנו עוסק במקבלי הטומאה - הכלים, ולא בגורמי הטומאה - מת, נידה, יולדת, נכרי ונבלה. שנית, כמעט ואין שינויים בדין טומאת כלים, בין מנהג יהודי אתיופיה לבין פשט המקרא ועיקר דיני חז"ל. על כן יהיו דברינו מועטים.

בולט מאוד במנהג יהודי אתיופיה, פשטות הדינים והעדר התייחסות לפרטים ולפרטי פרטים, שמאוד מאפיינים את הלכות טהרת כלים במשנה ובתלמוד.

נדגים דברינו: אין הבחנה בין כלי שנטמאו מתוכו או מגבו, בין פשוטי כלי עץ ובין מקבליהם, בין טומאת היסט לטומאת מגע או משא ועוד פרטים כיו"ב שהם נשמת אפה של מסכת כלים ולא מצויים כלל במנהג יהודי אתיופיה.¹⁵³

טומאת כלים במקרא

בשלושה מקומות בתורה מוצאים אנו התייחסות לדין טומאת כלים. להלן נשווה את הנלמד מפשוטו של מקרא למנהג יהודי אתיופיה.

¹⁵³ לשם השוואה והבהרת המורכבות של מסכת כלים, כדאי לעיין בהקדמתו של חנוך אלבק למסכת כלים.

מנהג יהודי אתיופיה	ויקרא פרק יא
כל הכלים נטמאים בטומאת שרץ ¹⁵⁴ . אין התייחסות מיוחדת לכלים המפורטים במקרא (עץ, בגד, עור, שק), וכמותם נטמאים גם כלי: קרן, מתכת, זכוכית וכל כלי שהיה בשימושם.	לב) וכל אשר יפל עליו מהם במתם יטמא מכל כלי עץ או בגד או עור או שק כל כלי אשר יעשה מלאכה בהם במים יובא וטמא עד הערב וטהר:
אין מטהרים כלי חרס, ואם נטמאו יש לשברם. חלק מהקסים סיפרו שנהגו לתיתם לנכרים. ¹⁵⁵ אין הבחנה בין טומאה מתוכו לטומאה מגבו.	לג) וכל כלי חרש אשר יפל מהם אל תוכו כל אשר בתוכו יטמא ואתו תשברו: לה) וכל אשר יפל מנבלתם עליו יטמא תנור וכירים יתץ טמאים הם וטמאים יהיו לכם:
מנהג יהודי אתיופיה	במדבר פרק יט
מת מטמא באהל במגע ובמשא. טומאת מת נמשכת שבעת ימים. הזאת מי חטאת בשלישי ובשביעי נהגה רק במחוז סמיין. בשאר המקומות בטלו מי חטאת ולכן הסתפקו בטבילה ביום השביעי. כליו ובגדיו של טמא מת גם הוטבלו ביום השביעי, ועם שקיעת החמה שב המיטהר לביתו. אין הבחנה בין כלי פתוח לכלי חתום (צמיד פתיל עליו).	יד) זאת התורה אדם כי ימות באהל כל הבא אל האהל וכל אשר באהל יטמא שבעת ימים: טו) וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו טמא הוא: טז) וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת או בעצם אדם או בקבר יטמא שבעת ימים:
	במדבר פרק לא
דין כלי מדין אינו נוגע ישירות לעניינו, כיון שהוא עוסק בהכשרת הכלי מאיסור הבלוע בו ולא בדין טהרת כלים. כך מפורש ברש"י: רש"י במדבר פרק לא (כב) אך את הזהב וגוי' - אף על פי שלא הזהיר לכם משה אלא על הלכות טומאה, עוד יש להזהיר לכם על הלכות גיעול. ואך לשון מיעוט, כלומר ממועטין אתם מלהשתמש בכלים אפילו לאחר טהרתן מטומאת המת, עד שיטהרו מבליעת איסור נבלות. חלק מהקסים ציינו בפניי שטיהרו כלי מתכת, זכוכית ועץ (חזק) במים רותחים. נראה לי שיש בדבריהם עירבוב של דין הגעלת כלים ודין טהרת כלים. שהרי הגעלה ברותחים וטהרה בצוננים שאינם שאובים. ואולי פסוקי כלי מדין, שהיו בידיהם ללא פירושו של רש"י גרמו לעירבוב. טמא מת מטהר בגדיו ביום השביעי. (כד) וכבסתם בגדיכם ביום השביעי וטהרתם ואחר תבאו אל המחנה:	

¹⁵⁴ אין הבחנה בין נבלה לשרץ. כל בע"ח שמתו מטמאים. עי"ל פרק חמישי - טומאת נבלה וטהרתה עמ' 94.
¹⁵⁵ יש בציון עובדה זו עדות למצבם הכלכלי הקשה, שהרי שוויים של כלי חרס נמוך מאוד ואעפ"כ נמנעו מלשברם.

דין טומאת כלים בדברי חז"ל

להלן נביא את עיקרי דין טומאת כלים בהשוואה למנהג יהודי אתיופיה. בחרתי להשתמש בדברי הרמב"ם בגלל ניסוחם הבהיר והמובן גם למי שאינו מצוי בדיני טו"ט. את מנהג יהודי אתיופיה ציינתי בשינוי כתב. רמב"ם הלכות כלים פרק א (בדילוגים).

הלכה א

שבעה מיני כלים הן שמקבלין טומאה מן התורה ואלו הן: הבגדים, והשקין, וכלי עור, וכלי עצם, וכלי מתכות, וכלי עץ, וכלי חרש, הרי הוא אומר מכל כלי עץ או בגד או עור או שק, ובכלי מתכות נאמר אך את הזהב ואת הכסף, ובכלי חרש נאמר וכלי חרש אשר יפול מהם אל תוכו כל אשר בתוכו יטמא ואותו תשבורו.

הלכה ב

מפי השמועה למדו שזה שנאמר בתורה וכל מעשה עזים לרבות כלים העשויין מן הקרניים ומן הטלפיים ומן העצמות של עזים והוא הדין לשאר מיני בהמה וחיה, אבל כלים העשויין מעצמות העוף אינן מקבלין טומאה חוץ מכלים העשויין מכנף העזניה בלבד וביצת הנעמית המצופה הואיל והן דומין לעצם מקבלין טומאה ככלי עצם, וקרוב בעיני שטומאתן מדברי סופרים.

יהודי אתיופיה לא השתמשו בכלי עצם. כלי קרן מקבלי טומאה ככלי

מתכת.

הלכה ה

כלי זכוכית אינן מקבלין טומאה מדברי תורה וחכמים גזרו עליהן שיקבלו טומאה הואיל ותחלת ברייתן מן החול ככלי חרס הרי הן ככלי חרס, ומפני שתוכן נראה כברן לא גזרו עליהן שיטמאו מאוירן אלא עד שתגע הטומאה בהן בין מתוכן בין מגבן ככלי מתכות, ולא גזרו טומאה על פשוטיהן אלא על מקבליהן, ואין להם טהרה במקוה, ואין שורפין עליהן תרומה וקדשים שלא גזרו עליהן אלא לתלות. +/השגת הראב"ד/ ומפני שתוכן נראה כברן. א"א אין זה הטעם על דרך ההלכה אלא מפני שתוכן נראה כברן עשו גבו כתוכו ומטמא מגבו וא"ת יטמא מאוירו ככלי חרס א"כ יהיה חמור מכל הכלים הכתובים בתורה שלא מצינו שלש טומאות הללו בשום כלי מיעטו את האויר מפני שהוא חידוש.

יהודי אתיופיה התייחסו לכלי זכוכית ככלי מתכת.

הלכה ו

כלי גללים וכלי אבנים וכלי אדמה לעולם טהורין, ואין מקבלין טומאה מן הטומאות ולא טומאת מדרס לא מן התורה ולא מדברי סופרים בין פשוטיהן בין מקבליהן.

באתיופיה לא השתמשו בכלי אלפים וכלי אפני. לכלי אדמה התייחסו

ככלי חרס באלף שהמרכיב העיקרי בהם היה חימר ולא אדמה.

הלכה ח

פשוטי כלי חרס כגון מנורה וכסא ושולחן של חרס וכיוצא בהן אין מקבלין טומאה מן הטומאות ולא טומאת מדרס לא מן התורה ולא מדברי סופרים שנאמר אשר יפול מהם אל תוכו יטמא כל שיש לו תוך בכלי חרס מקבל טומאה ושאין לו תוך טהור.

לא מאצתי על הבחנה בין כלים פשוטים לכלים מקבליים.

הלכה ט

כלי מתכות אחד פשוטיהן כגון הסכינים והמספריים או מקבליהן כגון היורות והקומקומוסין הכל מקבלין טומאה שנאמר כל דבר אשר יבוא באש בין מקבל בין פשוט, אפילו תיבה או מגדל וכיוצא בהן של מתכת שהן מקבלין ארבעים סאה בלח או יתר מקבלין טומאה שנאמר כל דבר אשר יבא באש.

כל כלי מתכות נטמאים. טהרתם בטבילה והצרכה.

הלכה י

כלי עץ וכלי עור וכלי עצם מקבליהן כגון העריבה והחמת וכיוצא בהן מקבלין טומאה מדברי תורה, אבל פשוטיהן כגון הלוחות והכסא והעור שאוכלין עליו וכיוצא בהן אינן מקבלין טומאה אלא מדברי סופרים שנאמר מכל כלי עץ מפי השמועה למדו מה שק שיש לו בית קבול אף כל שיש לו בית קבול וכלי עצם ככלי עץ לכל דבר...

כלי עץ ככלי מתכות. יש שהבחינו בין עץ צמיח שדינו כמתכת, לעץ רופף שדינו כחרס.

הלכה יא

כל שהוא ארוג בין מצמר ופשתים בין מקנבוס או ממשי או משאר דברים הגדלים ביבשה הוא הנקרא בגד לעניין טומאה והלבדים כבגדים לכל דבר.

כל הבגדים מקבליים טומאה.

טבלת סיכום

כדי לאפשר מבט כולל על השוואת מנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה עם הספרות התורנית לדורותיה, מובאת להלן טבלה מסכמת.

הטבלה מתייחסת למנהגי יהודי אתיופיה ששונים ממנהגי שאר קהילות ישראל.

בדין טומאת כלים, מנהג יהודי אתיופיה תואם את פשט הכתובים ואת עיקר דיני חז"ל ולכן לא הובאו דינים אלו בטבלה זו.

המנהג	במקרא	ספרות בית שני	משנה ותלמוד	גאונים	ראשונים	אחרונים
יציאת טמא מת אל מחוץ למחנה	מפורש במדבר ה	מפורש בטוביה ב ובמגילת המקדש	רמז במנהג אוכלי חולין בטהרה	מפורש בספר המצוות לענן הנשיא		
יציאת נידה ויולדת אל מחוץ למחנה	רמז בתרגומים: אונקלוס, ירושלמי והשבעים	מפורש במגילת המקדש	רמז בתלמוד ומפורש באבות דרבי נתן	מפורש בברייתא דמסכת נידה	מופיע בראב"ן, רוקח, אור זרוע ורמב"ן	דיון במנהג שנידה אינה נכנסת לבית הכנסת ואינה מביטה בס"ת
ספירת שבעה ימי נידה מראיה ראשונה ללא ספירת שבעה ימי ליבון	כך עולה מפשוטו של מקרא ומתרגומיו בויקרא טו		גזרת רבי זירא על שבעה נקיים (בבלי נידה סו ע"א)	באבות דר"נ ביקורת נוקבת על המזלזל בספירת שבעה נקיים	בשי"ע התנגדות להבחנה בין ימי נידה לימי ליבון	המשך ההתנגדות כנ"ל אצל כל הפוסקים, ראה לדוגמא בטהרת הבית
טהרת יולדת בסוף ארבעים לזכר ושמונים לנקבה	בויקרא יב חיוב הבאת קרבן יולדת	רמז בספר היובלים	לדעת ב"ש מחוייבת בטבילה	מוזכר בדברי הרמב"ם כמנהג קראי	מוזכר ברבנו ירוחם, בריב"ש והבית יוסף	מופיע ברמ"א, בדברי הרב עובדיה יוסף והרב מרדכי אליהו
טבילת תינוק			ידוע ומפורסם בנצרות.	מפורש בספר המצוות לענן הנשיא		
טומאת נכרי מחיים		מוזכר בחשמונאים ובקדמוניות	בגזרת יח דבר			
טומאת מאכלי נכרים		מוזכר בספר היובלים, טוביה ויהודית	רמז בתלמוד בבלי מסכת ע"ז			
טומאת נבלה	מופיע בויקרא ובדברים	מוזכר במגילת המקדש ובמגילות קומראן	שמירת הטהרה מצטמצמת לענייני מקדש וקדשיו		שמירת טהרה כהמלצה להנהגה טובה אך לא כחובה הלכתית (רמב"ן, חינוך)	

סיכום

לאחר שהתעמקתי בלימוד מנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה, ובדקתי מקבילה לכל אחד ממנהגיהם בספרות התורנית הקדומה והמאוחרת שבידנו, נראה כי אפשר לקבוע, שלכל מנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה שבדקתי יש מקור מפורש או רמז, במקורות היהדות. לפעמים מדובר במקור מקראי, דהיינו שמנהגם תואם את פשט פסוקי המקרא, לפעמים מקור ממנהג יהודי בית שני או אנשי הכתות, לפעמים מקור בספרות הגאונים או במסורת השומרונים או הקראים ולפעמים מנהגם תואם את ההלכה הרבנית בת זמננו. לא מצאתי, אפילו מנהג אחד ממנהגם, שאין לו מקור כל שהוא, מפורש או רמז, בספרות היהודית הקדומה או המאוחרת. האם יש בכך הוכחה שמוצאה של העדה הוא יהודי?

ראשית, נדגיש ששאלה זו אינה ממטרותיה המובהקות של עבודה זו! מטרת העבודה לחקור מקבילות של מנהגי טו"ט ולא לקבוע את מוצאם של יהודי אתיופיה. ולכן לשאלת מוצא עדת "ביתא ישראל" איני יכול להשיב בוודאות אלא בקירוב. הדעת נותנת שחפיפה כל כך הדוקה במנהגים אינה מקרית והיא כנראה מעידה על מוצא משותף.¹⁵⁶ קשה להעלות על הדעת איזה שהוא מקור חיצוני שממנו קלטה עדת ביתא ישראל את מנהגי טומאה וטהרה ובמקרה יש מקבילה לכל מנהג ומנהג בספרות של עם ישראל לדורותיו.

מכיוון שלכל מנהג ממנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה יש רמז או מקור מפורש במקרא, אפשר גם להעלות את השערה הבאה: שבטים אפריקאיים, ללא כל זיקה לעם היהודי, קבלו בתקופה מסויימת (קשה לשער מתי, אולי באמצעות המסיון הנוצרי שפעל בחבש החל מהמאה ה-15) את כתבי הקודש (חמשת חומשי תורה וחלק מהספרים החיצוניים) והחלו לנהוג על פי פשט הכתובים כפי הבנתם. לפי השערה זו ברור הקשר ההדוק למנהגי הקראים, שגם הם (לטענתם) נוהגים כפי פשוטו של מקרא. לא ניתן לשלול לחלוטין השערה זו אולם דומני שאין הדבר מצוי בתולדות העמים, שקבוצה אתנית מסויימת מקבלת לידיה ספר ומתחילה לכוון את כל אורחות חייה לפי אותו ספר מבלי שיש בידיהם מסורות קודמות של אותם מנהגים. אנשים בדרך כלל משמרים את מסורת אבותם תוך קבלה של מנהגים חדשים ודחייה של אלו שנראים לא רלוונטים. נוסף לכך, העובדה שאורח חייהם של יהודי אתיופיה שונה מאוד מחיי הנוצרים החבשים, וכן הזהירות הרבה וההקפדות החמורות שנהגו בענין קירבה אל נכרים, מערערת מאוד השערה זו, שהרי התנ"ך הופץ ביבשת אפריקה ע"י המסיון הנוצרי. יותר מסתבר להניח, שמוצאה של עדה זו הוא עם ישראל. בשלב מסוים, בתקופה הטרנס-תלמודית, להערכתו בסוף ימי בית שני, הם ניתקו מכלל העם, אך המשיכו לשמור בקנאות ודקדקנות על מנהגיהם, ולכן נושאים מנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה את אופי המנהגים של אוכלי חולין בטהרה בימי בית שני.¹⁵⁷

¹⁵⁶ סטיבן קפלן, במאמרו "חמש הערות מתודולוגיות" (פעמים 33) טוען שזהות מנהגים אינה מוכיחה דבר על מוצא, מכיון שיתכן שהזהות היא תוצאה של חיקוי מנהגי הנוצרים ואין בכך ראייה על המשכיות. לטענתו חילופי השלטון שהיו בחבש במאה ה-15, שנשאו אופי דתי (נצחון הנוצרים על המוסלמים) גרמה לכך שהאוכלוסייה המקומית אימצה את מנהגי הכנסייה החבשית, שדומים בפרטים רבים למנהגי ישראל. לדעתי דבריו אינם עומדים במבחן המציאות, שהרי הצבעתי במהלך עבודתי על מנהגים רבים, שנהגו בימי בית שני, חדלו להתקיים בעם ישראל בעקבות החורבן (לדוגמא: מי חטאת, או יציאת נידה מביתה) ונשתמרו רק אצל יהודי אתיופיה. האם אפשר לומר על מנהגים אלו שהם חיקוי נוצרים מהמאה ה-15?! בנוסף לכך אורח החיים של יהודי אתיופיה שונה מאוד מזה של הנוצרים החבשים (שבת, חגים, כשרות ועוד) מימיה נובע שינוי זה לדעתו?

¹⁵⁷ בביטוי "אוכלי חולין בטהרה של ימי בית שני" אני בהחלט כולל את אנשי כת קומראן והאיסיים. בשיחה ארוכה שקיימתי עם הרב יואל בן נון, הוא טען שלדעתי כתות מדבר יהודה הן המוצא של יהודי

ביבליוגרפיה

תרגומי המקרא

- **תרגום אונקלוס**, ירושלים: מהדורת התאג', תשנ"ג.
- **תרגום השבעים מתורגם לעברית ע"י צבי קארל**, ירושלים: קרית ספר, תשל"ט.
- **תרגום ירושלמי**, ירושלים: מהדורת התאג', תשנ"ג.

הספרים החיצוניים וספרות בית שני

- **הספרים החיצוניים**, ירושלים: מקור, תש"ל. ערוך בידי אברהם כהנא.
- **מגילת המקדש**, ירושלים: החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, תשל"ז. ערוך בידי פרופ' יגאל ידין.
- **פלביוס יוסיפוס. נגד אפיון**, ירושלים תשנ"ז.
- **הנ"ל. קדמוניות היהודים**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ח. ערוך בידי אברהם שליט.
- **הנ"ל. פלביוס יוספוס. מלחמות היהודים**, מהדורת שמחוני, גבעתיים: מסדה, 1968.

ספרות התנאים

- **אבות דרבי נתן**, מהדורת שכטר, ניו יורק תשכ"ז.
- **בראשית רבה**, מהדורת תיאודור אלבק, ברלין תרס"ג.
- **סדר עולם רבה**, מהדורת בער ראטנער, וילנא תרנ"ו.
- **ספרא**, מהדורת ווייס, וינא תרכ"ב.
- **ספר הליקוטאים**, מהדורת אלעזר הלוי גרינהוט, ירושלים תרנ"ט.
- **תוספתא**, מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ז.

ספרות הגאונים והראשונים

- **רבי אברהם בן דוד. ראב"ד על הספרא**, ניו יורק תש"ז.
- **אליהו בשייצי. אדרת אליהו - ספר המצוות של היהודים הקראים**, ישראל תשכ"ו.
- **רבי אליעזר מגרמיזא, רוקח הגדול**, ירושלים תשכ"ז.
- **רבי אליעזר ברבי נתן ממגנצא. ספר ראב"ן**, ירושלים: וגשל, תשד"ם.
- **ברייתא דמסכת נידה**, תוספתא עתיקתא ה'. ערוך בידי רח"ם הורביץ, פרנקפורט תר"ן.
- **רבי דוד בן זמרא. שו"ת הרדב"ז**, בני ברק תשל"ה.
- **החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י**, ירושלים תרצ"ח. יו"ל ע"י ד"ר מ' מרגליות.
- **רבי יצחק בן ששת. שו"ת הריב"ש**, ירושלים תשכ"ח.

- רבנו ירוחם ב"ר משולם. **רבנו ירוחם**, ויניציא (ללא ציון שנה).
- רבי משה בן נחמן. **רמב"ן עה"ת**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ו.
- **ספר המקצועות**, ירושלים תש"ז. יו"ל ע"י שמחה אסף.
- ענן הנשיא. **ספר המצוות לענן הנשיא**, ירושלים: מקור, תשנ"ט. ערוך בידי אברהם אליהו הרכבי.

אחרונים

- אליהו הרב מרדכי. **דרכי טהרה**, ירושלים: סוכת דוד, תשמ"ו.
- יוסף הרב עובדיה. **שו"ת יביע אומר**, ירושלים תשמ"ו.
- הנ"ל. **טהרת הבית**, ירושלים תש"ן.
- ליפשיץ הרב ישראל בן רבי גדליה. **הקדמה לסדר טהרות בפירוש תפארת ישראל למשנה**.

ספרות מחקר

טומאה וטהרה

- אופטוביצר אביגדור. **מחקרים בספרות הגאונים**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"א.
- אופנהיימר אהרון. "יחסי יהודים ונכרים ביישובי בבל התלמודית", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, 9 ב 1 (תשמ"ו), עמ' 71.
- **אינצקלופדיה תלמודית**, ערך: "גוי", כרך ה, עמ' שכב - שכו.
- אפשטיין יעקב נחום. "טבילה במים חיים", **תרביץ**, ב (תר"ץ), עמ' 38.
- ברזיר יוחנן. "איסור טומאה בתורה", **מגדים**, ב (תשנ"ז), עמ' 45-53.
- דינרי ידידיה. "מנהגי טומאת נידה - מקורם והשתלשלותם", **תרביץ**, מט (תש"מ), עמ' 302-324.
- הנ"ל. "חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרא", **תעודה**, ג (תשמ"ג), עמ' 17-37.
- זוין הרב שלמה יוסף. **המועדים בהלכה**, ירושלים: הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, תשמ"ג.
- ינקלביץ רפאל. "פיתם... מהלכות של עימעום הוא", **סיני**, פז א/ב (תש"מ), עמ' מח - נד.
- כהן מתתיהו. "מונחי טומאה וטהרה בלשון המקרא", **בית מקרא**, לח (1993), עמ' 289-306.
- לזין בנימין. **ספר המתכות**, ירושלים תרצ"ד.
- ליברמן שאול. **שקיעין**, ירושלים תש"ל.
- קויפמן יחזקאל. **תולדות האמונה הישראלית**, תל אביב: מוסד ביאליק, תשכ"ז.
- שטיינפלד צבי אריה. "איסור אכילה עם גוי", **סדרא**, ה' (תשמ"ט), עמ' 131 - 148.
- הנ"ל. "דברים של גויים האסורים ומותרים באכילה", **סיני**, פו ג/ד (תש"מ), עמ' קמט - קסו.

- הנ"ל. "לאיסור שמן של גויים", **תרביץ**, מט (תש"מ).
- הנ"ל. "הגזרות על תינוק גוי ועל בנותיהן לדעת רב נחמן בר יצחק", **בר-אילן**, מג-נא (תשמ"ג).
- שפרבר הרב דניאל. **מנהגי ישראל**, ירושלים: הוצאת מוסד הרב קוק, תשנ"א.

יהודי אתיופיה

- אשכולי אהרון זאב. "ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית", **תרביץ**, ז (תרצ"ו), עמ' 31 ואילך. כולל תגובת יעקב פייטלוביץ למאמר, ותגובת המחבר למגיב.
- הנ"ל. **ספר הפלשים**, ירושלים: הוצאת ראובן מס, תשל"ג.
- ולדמן הרב מנחם. **מעבר לנהרי כוש**, תל אביב: הוצאת משרד הבטחון, תשמ"ט.
- הנ"ל. "יהדות אתיופיה", **על מדין**, תשנ"ב, עמ' 116.
- הנ"ל. "גולים ויורדים מארץ יהודה אל פתרוס וכוש - לאור המקרא ומדרשי חז"ל", **מגדים**, ה (תשמ"ח), עמ' 39-44.
- יערי אברהם. **אגרות ארץ ישראל**, רמת גן 1971.
- כהנא יעל. **אחים שחורים - חיים בקרב הפלאשים**, תל אביב: עם עובד, תשל"ח.
- עפשטיין אברהם. **אלדד הדני - ספוריו והלכותיו**, פרעסבורג תרנ"א. עם נספח: "הפלשים ומנהגיהם". הופיע שוב אצל: הברמן, **כתבי אברהם עפשטיין**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"י.
- פייטלוביץ יעקב. **מסע אל החבשים**, תל אביב: דביר לעם, תשי"ט.
- **פעמים** 22 (תשמ"ה) ו-33 (תשמ"ח) הוקדשו כולן לנושאים הקשורים ביהודי אתיופיה.
- קפלן סטיבן ושושנה בן-דור. **יהודי אתיופיה ביבליוגרפיה מוערת**, ירושלים: יד בן צבי, תשמ"ח.
- קשאני ראובן. **הפלשים - קורות מסורות ומנהגים**, ירושלים 1976.

בית שני

- אדרת אברהם. **מחורבן לתקומה**, ירושלים: מגנס, תש"ן.
- אלון גדליהו. **מחקרים בתולדות ישראל**, כרך א, תל אביב: הקבוץ המאוחד, תשכ"ז.
- בן שלום ישראל. **בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי**, ירושלים: יד בן צבי, תשנ"ד.
- גילת יצחק. **משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס**, תל אביב: דביר, 1968.
- הנ"ל. **פרקים בהשתלשלות ההלכה**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ב.

כתות ועדות

- אלטיף הדנפי זבולון בן יוסף. "שמירת דיני טומאה וטהרה בעבר ובהווה", **א.ב. חדשות**

השומרונים, 619 (1994), עמ' 20.

- בן צבי יצחק. **ספר השומרונים**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשל"ו.
- זוסמן יעקב. "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה, הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת "מקצת מעשה תורה", **תרביץ**, נט (תש"ן), עמ' 76-11.
- ליכט יעקב. **מגילת הסרכים**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ו.
- מגן יצחק. "המקוואות בקדומים ושמירת הטהרה אצל השומרונים", **קתדרה**, 34 (1985), עמ' 26-15.
- מושבי ברוך. **מנהגים ופולקלור של יהודי בוכארה באסיה התיכונה במאה התשע עשרה**, עבודה לקבלת תואר דוקטור לספרות עברית, ישיבה אוניברסיטה תשל"ד.
- פלוסר דוד. "טבילת יוחנן וכת מדבר יהודה", בתוך: **מחקרים במגילות הגנוזות**, ספר זכרון לאליעזר ליפא סוקניק ז"ל, ירושלים: היכל הספר, תשכ"א.
- קליין מישל. **עת ללדת**, פילדלפיה: החברה לפרסומים יהודיים, 1998.
- רובין ניסן. **ראשית החיים**, תל אביב: הקבוץ המאוחד, תשנ"ה.
- ריבלין י"י. **שירת יהודי התרגום**, ירושלים תשי"ט.
- שטאל אברהם. **משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח**, ירושלים: אקדמון, תשנ"ג.
- שיפמן יהודה. **הלכה הליכה ומשיחיות בכת מדבר יהודה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1993.
- שרביט ברוך. "טו"ט לפי כת מדבר יהודה", **בית מקרא**, 26 א' (תשמ"א), עמ' 27-18.

ביבליוגרפיה לועזית

Leslau Wolf, **Falasha Anthology**, New Haven, Yale U. Press, 1951.*

___ Coutumes et Croyances des Falachas, Institut d'Ethnologie, Paris,*

C. Albeck, *Das Buch der jubilaen und die Halacha* (1930)

Hannah K. Harrington, *The Impurity Systems of Qumran and the Rabbis - Biblical Foundations*, SBL Dissertation Series No. 143, Scholars Press, Atlanta 1993.

Alan D. Crown (ed) *The Samaritans*, Tübingen 1989 pp.665-668.*

*Discoveries in the Judaean Desert 7, Qumran Grotte 4 , 512, Oxford, at the Clarendon press, 1982.

נספח: ביבליוגרפיה מוערת

מכיוון שהמקורות העוסקים במנהגי טומאה וטהרה קדומים אינם שגורים בפי הלומדים, נביא להלן הערות למקורות הביבליוגרפיים. ההערות מתמצות את הנקודות העיקריות שבכל מקור ומפרטות את חשיבותו לנושא.

מקרא

- * ויקרא יא, כד-סוף. טומאת נבלה, שרץ והיטהרות מהם.
- * ויקרא יב, א-ח. טומאת יולדת וטהרתה.
- * ויקרא טו. טומאת זב, שכבת זרע, נידה, זבה וטהרתם.
- * ויקרא יח, כד-כח. טומאת נכרים.
- * במדבר ה, א-ד. שילוח מצורע זב וטמא מת אל מחוץ למחנה.
- * במדבר יט; במדבר לא, יט-כ. טומאת מת, הורג נפש והיטהרות ממנה.
- * במדבר לא, כא-כד. טומאת כלי נכרי.
- * יהושע כב, יט; עמוס ז, יז; מיכה ב, ג. טומאת ארץ העמים.
- * יחזקאל מד, ז. טומאת נכרי, ואיסור כניסתו לבית המקדש.
- * עזרא ט, יא. מגורי נכרים בא"י מטמאים את הארץ.

תרגומי המקרא

- * תרגום השבעים לפרשיות טו"ט בתורה, מתורגם לעברית ע"י צבי קארל, הוצאת קרית ספר, ירושלים תשל"ט.
- חשיבות מקור זה נובעת מהדיעה, שיהודי אתיופיה העתיקו את התורה ללשון גז מתוך תרגום השבעים שהיה בכנסייה החבשית.
- כל הבלשנים תמימי דעים שנוסח התורה בלשון גז תורגם מהנוסח היווני ולא מהנוסח העברי.
- * תרגום אונקלוס, מהדורת התאג', ירושלים תשנ"ג.
- * תרגום ירושלמי, המהדורה הנ"ל.
- בשלושת התרגומים הנ"ל לפסוקי טומאת הנידה (ויקרא טו), מופיעים ביטויים המלמדים על הרחקת הנידה, שתואמים את מנהג יהודי אתיופיה.

הספרים החיצוניים וספרות בית שני

- * הספרים החיצוניים, הוצאת מקור, ירושלים תש"ל, ערוך בידי אברהם כהנא.
- * ספר היובלים ז, יג-יז; כא, כג; כב, י-יט; כג, יד. טומאת נכרי ומאכלו.
- * הנ"ל ג, ח-יד. טומאת יולדת.
- * טוביה ב, ט. טמא מת לן מחוץ לביתו.
- * טוביה א, יא; יהודית פרקים: יא-יב. טומאת נכרי ומאכלו (יהודית נוהרת שלא לאכול מסעודת נכרי ולטבול לפני תפילתה).
- * מעשי השליחים י, כח. טומאת נכרי.
- * חשמונאים-א ט, נד. איסור כניסת נכרים למקדש.
- * יוסיפוס פלביוס, קדמוניות היהודים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ח, ערוך בידי אברהם

שליט.

- * קדמוניות, יב ג ד; יג ד ג; יד יא ה; טו יא ה; יח ד ג.
מגע נכרי מטמא. איסור כניסת נכרים למקדש.
- * הנ"ל, ג יא ג. מצורעים זבים ונידות הוצאו אל מחוץ לעיר עד ליומם השביעי.
- * הנ"ל, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, הוצאת מסדה, דפוס פלאי, גבעתיים 1968. א א ו;
ה ה ב. איסור כניסת נכרים למקדש.
- * הנ"ל, נגד אפיון, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ז, מאמר שני פרק ח. איסור כניסת
נכרים למקדש.
- * מגילת המקדש, הוצאת החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים תשל"ז, ערוך בידי פרופ'
יגאל ידן, עמודים: מה-נ. דיני טומאת מת, נידה, יולדת, זבים וזבות.

ספרות התנאים

- * משנה נדה פרק ז'. טומאת נידה, "בית הטומאות" (נ"א הטמאות) משנה ד'.
- * משנה נידה א, ז. דין דם טוהר.
- * משנה שבת א, ד. גזרת י"ח דבר.
- * משנה טהרות ה, ח; מכשירין ב, ב; נידה י, ד; פסחים ח, ח; שקלים ח, א;
טהרות ז, א. טומאת נכרי.
- * משנה כלים א, ו-ח. איסור כניסת נידה ויולדת למקדש.
- * משנה נידה י, ו-ז. דין דם טוהר.
- * מידות ב, ג. איסור כניסת נכרים למקדש.
- * תוספתא, מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ז, יום הכיפורים ד (ג) כ; שבת ט (י) כב; ע"ז ח (ט) ב;
כלים א, ו. טומאת נכרי וארץ העמים.
- * תוספתא, שבת א, ד. טומאת נידה.
- * ספרא, מהדורת ווייס, וינא תרכ"ב, אחרי מות, ט, יג. הרחקת נידה.
- * ספרא תזריע א'. טומאת יולדת וטומאת נכרים.
- * אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, ניו יורק תשכ"ז, נוסח א פרק ב; נוסח ב פרק מב. הרחקות
מנידה.
- * בראשית רבה, מהדורת תיאודור אלבק, ברלין תרס"ג, פרשה ע"ח, ט ד"ה "וירץ עשו". ריחוק
מנכרים.
- * סדר עולם רבה, מהדורת בער ראטנער, וילנא תרנ"ו. גלות ערי יהודה לכוש.
- * מדרש עשר גלויות, מהדורת גרינהוט, אלעזר הלוי גרינהוט, ספר הליקוטים ג, ירושלים תרנ"ט.
מזכיר גלות של שבטי יהודה ושמעון ע"י מלך כוש אל מעבר להרי החושך.

ספרות האמוראים

- * עירובין ק ע"ב; שבת סד ע"ב; בבא מציעא פז ע"א; כתובות סא ע"א; גיטין ח ע"ב; ראש השנה
כו ע"א. טומאת נידה והרחקתה.
- * שבת יז ע"ב; פג ע"א; נידה לד ע"א, ע"ז ח ע"א ע"ב; לה ע"ב ואילך. טומאת נכרי ומאכלו.
- * פסחים סז ע"א. שילוח טמאים מחוץ לשלוש מחנות.
- * חגיגה יח ע"ב; סנהדרין כג ע"א. בבית שני הקפידו הקפדה יתרה בענייני טו"ט.
- * כתובות יא ע"א. טבילת תינוק.

* נידה לא ע"ב. טומאת יולדת.

* נזיר סא ע"א; עבודה זרה ח ע"א. איסור סעודת נכרי ומאכלו.

* שבת לג ע"ב. ריחוק מעכו"ם.

ספרות הגאונים והראשונים

* ברייתא דמסכת נידה, תוספתא עתיקתא ה', הורביץ, פרנקפורט תר"ן.

ספר הלכות נידה קדומות. נמצא בסופו של כ"י מהירושלמי, דפוס ווינציאה 1504, אך לפי הסגנון והתוכן ברור שאינו חלק מהתלמוד הירושלמי. הלכות רבות מברייתא דנידה תואמות להפליא את מנהג יהודי אתיופיה. ליברמן הוכיח שהלכות אלו אינן קראיות, אלא מנהג חכמי ישראל קדום, שלא נפסקה הלכה כמותו. ויש שחלקו על דעתו.

* ספר המקצועות, מתוך כ"י וספרי ראשונים. מאת שמחה אסף, ירושלים תש"ז. עמ' לט-מ.

מצטט הלכות מתוך ברייתא דנידה: איסור נגיעה במה שנגעה נידה, איסור נשיאת כפיים לכהן שאשתו נידה, איסור דיבור עם נידה, איסור הקרבת קרבן עם כהן שאשתו נידה.

* החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י, יו"ל ע"י ד"ר מ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח. עמ' 114-118.

דן בהרחבה ובאופן שיטתי (לפי חלוקה לתקופות כרונולוגיות) בחילוק שבין א"מ לבני א"י בענין מלאכות שהאישה עושה לבעלה בזמן נידתה.

* אברהם אליהו הרכבי (מהדיר), ספר המצוות לענן הנשיא, הוצאת מקור, ירושלים תשנ"ט. ספר הלכות של העדה הקראית, בעניינים רבים הקשורים בטו"ט קיימת הקבלה בין מנהג יהודי אתיופיה למנהג הקראי. עמ' 41 - הוצאת טמא מות אל מחוץ למחנה; עמ' 11 - הרחקות נידה; עמ' 61,63,65 - טומאת יולדת.

* אליהו בשיצ'י, אדרת אליהו - ספר המצוות של היהודים הקראים, ישראל תשכ"ו.

מקור נוסף להלכה הקראית.

* רמב"ן עה"ת, הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ו, בראשית לא, לה; ויקרא יב, יד. הרחקת נידה.

* ראב"ד על הספרא, ניו יורק תש"ז, ויקרא יב, ח. הרחקת נידה.

* רבי אליעזר ברבי נתן ממגנצא, ספר ראב"ן, הוצאת וגשל, ירושלים תשד"ס, הלכות נידה, סימן שיט. הרחקות נידה.

* רבי אליעזר מגרמיזא, רוקח הגדול, ירושלים תשכ"ז, הלכות נידה סימן שיח. הרחקות נידה.

* רבנו ירוחם ב"ר משולם, וינציאה, נתיב כו חלק ג'. דין דם טוהר.

* שו"ת הריב"ש, ירושלים תשכ"ח, סימן מ'. דין דם טוהר.

* רמב"ם, הקדמה לסדר טהרות טז; הנ"ל, הלכות טומאת מת א, יד; הלכות איסורי ביאה ד, ד; הלכות מטמאי משכב ומושב ב, י; ההשלכות ההלכתיות של גזרת טומאת נכרי.

* רמב"ם, אישות כא, ח. בית יוסף, שלחן ערוך ומשנה ברורה, אורח חיים סימן פח. הרחקות נידה. וכן בש"ע יו"ד סי' קצה.

* רמב"ם, איסורי ביאה יא, טו; מטמאי משכב ומושב א, א. טומאת יולדת ודם טוהר.

* רבי דוד בן זמרא, שו"ת, בני ברק תשל"ה. סימן קמ; סימן קעט; סימן ריט; מעמדם ההלכתי של יהודי חבש.

* בית יוסף שלחן ערוך קצד. דין דם טוהר.

פוסקים אחרונים

- * הרב ישראל בן רבי גדליה ליפשיץ, הקדמה לסדר טהרות בפירוש תפארת ישראל למשנה.
- * הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ירושלים תשמ"ו, חיו"ד סימן י"א; טהרת הבית, ירושלים תש"ן, עמ' כח. דין דם טוהר בימנו.
- * הרב מרדכי אליהו, דרכי טהרה, הוצאת סוכת דוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' קיד. דין דם טוהר בימנו.

ביבליוגרפיה מחקרית מוערת

טומאה וטהרה

- * יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים-דביר, תל אביב תשכ"ז, כרך א' עמ' 62. הבדלים בין חוקי הטהרה שבספר ויקרא לאלו שבספר דברים.
- * צ"א שטיינפלד, איסור אכילה עם גוי, סדרא, ה' תשמ"ט, עמ' 131.
- מתאר את שלבי ההקלה ההלכתיים בדין איסור אכילה עם גוי.
- * הנ"ל, דברים של גויים האסורים ומותרים באכילה, סיני, פו תשמ"מ, עמ' 149.
- * הנ"ל, לאיסור שמן של גויים, תרביץ, מט תשמ"מ.
- * הנ"ל, הגזרות על תינוק גוי ועל בנותיהן לדעת רב נחמן בר יצחק, בר-אילן, מג-נא תשמ"ג. השתלשלות דין טומאת נכרים.
- * ידידיה דינרי, מנהגי טומאת נידה - מקורם והשתלשלותם, תרביץ, מט תשמ"מ, עמ' 302-324.
- עוסק בחיפוש מקורות רבניים להלכות המופיעות ב"ברייתא דמסכת נידה". מוכיח שברייתא דנידה אינה קראית ורבים מגדולי ישראל (או"ז, ראב"ן, האשכול, מנורת המאור ועוד) התבססו על דברי ברייתא זו.
- ההערות מפנות למקורות חשובים מאוד.
- * הנ"ל, חילול הקודש ע"י נידה ותקנת עזרא, מחקרים בספרות התלמוד בלשון חז"ל ופרשנות המקרא, עורך מ"ע פרידמן, בתוך תעודה ג תשמ"ג, עמ' 17-37.
- * שאול ליברמן, שקיעין, תש"ל, עמ' 22. מוכיח שברייתא דנידה אינה קראית, אלא מחכמי ישראל קדומים שלא נפסקה הלכה כדעתם.
- * א' אופטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תש"א, עמ' 166-168. טוען שברייתא דנידה היא זיוף קראי, ואינה מחכמי ישראל.
- מוכיח דבריו מכך שהברייתא מרבה להביא נימוקים מאגיים להלכות נידה, ומחוסר הגיון כרונולוגי (דו-שיח ומפגש בין חכמים מדורות שונים) בברייתא.
- שולל את דברי ליברמן, שהברייתא אינה קראית מכיון שהוזכר בה הדלקת נר שבת, שלא נוהגת בין הקראים. לדעתו פסקה זו הוכנסה ע"י המחבר כדי להסוות את קראותו.

- * בנימין לוי, ספר המתבוננות, דפוס מרכז, ירושלים תרצ"ד, עמ' 115-118.
- בוחרן הלכות טו"ט של מקורות קדומים.
- * י"נ אפשטיין, טבילה במים חיים, תרביץ, שנה א' ספר ב', עמ' 38.
- הערות ל"ספר המעשים לבני ארץ ישראל", מביא מנהג שמקילין במים שאובין ומחמירין במים חיים.
- * הרב שלמה יוסף זיו, המועדים בהלכה, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשמ"ג, עמ' קפז-קפח ובמיוחד הערה 11. דן בתיארוך גזירת טומאת נכרים. משער שהיו שני שלבים בגזירה זו.
- * ינקלביץ, "פיתם... מהלכות של עימעום הוא", סיני, פז א/ב תשמ"מ,
- דיון היסטורי על איסור פת נכרים. מוכיח שהיתה מגמה להתיר פת נכרים במאה השלישית כתוצאה ממצב כלכלי קשה. למעשה לא התירו אלא "עמעמו".
- * א' אופנהיימר, יחסי יהודים ונכרים ביישובי בבל התלמודית, קעמ"י 9 ב1 תשמ"ו, עמ' 71.
- בדר"כ יחסי קירבה חברתיים וכלכליים, לעיתים הסתייגות בעיקר בנושא: שכר, יין, חתנות-כדי לשמור על ייחוס משפחות.
- * פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"א, חלק ב' עמ' עו-עח. מנהג טעות בדין דם טוהר.
- * הנ"ל, חלק ה' עמ' י-יג. שתי משמעויות למילה טמא, חוטא ובלתי טהור.
- * מתתיהו כהן, מונחי טומאה וטהרה בלשון המקרא, בית מקרא, לח (קלה), עמ' 289-306 (1993). עומד על הבדלי הגישות ביחס לאכילת נבלה.
- * יוחנן ברור, איסור טומאה בתורה, מגדים, ב תשנ"ז, עמ' 45-53.
- מוכיח שלפי פשטי המקראות ההיטמאות היא חטא ויש חובה תמידית לטהרה, אלא שיש להבחין בין כהנים לישראל.
- בכהנים - חובה מוחלטת בכל עת להיות בטהרה, בגלל זמינותם למקדש ולאכילת קודש.
- בישראל - ראוי שיהיו בטהרה מצד "קדושים תהיו" ו"עשית הישר והטוב", אך אינו בגדר חובה.
- (יש לציין ש"חברים" בימי בית שני, אנשי כת מדבר יהודה, ויהודי אתיופיה - קיבלו על עצמם להישמר מכל טומאה בכל עת, ולהיות תמיד טהורים, גם מחוץ למקדש וגם באכילת חולין).
- * אינצקלופדיה תלמודית, ערך: "גוי" (טומאה וטהרה).
- עוסק בדיני טו"ט של גויים. למעשה, מדאורייתא גוי אינו מטמא באף אחת מסוגי הטומאה (מי שאינו בטהרה אינו בטומאה), אולם חז"ל גזרו על הגויים טומאות מסוימות מסיבות שונות. ראשיתן של גזירות אלו הן בגזרת י"ח דבר, ו"א שחלקן כבר מתקופת החשמונאים. מציג את דעת ההלכה הרבנית, שלמעשה אין אנו נוהגים כיום אף אחת מטומאות אלו פרט לטבילת כלי גוי, אך גם טבילה זו אינה מצד טומאה במובנה הרגיל אלא במובן של העדר קדושת ישראל.

יהודי אתיופיה

- * סטיבן קפלן ושושנה בן-דור, יהודי אתיופיה ביבליוגרפיה מוערת, הוצאת יד בן צבי, ירושלים תשמ"ח. איסוף כל החומר שנכתב בנושא "יהודי אתיופיה" עד תשנ"ח.
- * אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971. איזכורים שונים של יהודי חבש בתוך איגרות.
- * הרב מנחם ולדמן, מעבר לנהרי כוש, הוצאת משרד הבטחון, תל אביב תשמ"ט. סקירה מקיפה על תולדות חיי היהודים באתיופיה החל מהופעת אלדד הדני (המאה האחת עשרה) ועד ימינו.

- * הנ"ל, יהדות אתיופיה, על מדין, תשנ"ב, עמ' 116.
- * הנ"ל, גולים ויורדים מארץ יהודה אל פתרוס וכוש - לאור המקרא ומדרשי חז"ל. בתוך מגדים - בטאון לענייני מקרא, הוצאת "תבונות", אלון שבות תשמ"ח.
- חוברת ה עמ' 39-44.
- מאתר מקורות במקרא ובמדרש לקיומם של יהודים בכוש ובפתרוס.
- * ד"ר יעקב פייטלוביץ, מסע אל החבשים, הוצאת ספריית דביר לעם, תל אביב תשי"ט.
- * א"ז אשכולי, ההלכה והמנהג בין יהודי חבש לאור ההלכה הרבנית והקראית, תרביץ, ז, תרצ"ו, עמ' 31 ואילך. כולל תגובת יי פייטלוביץ למאמר, ותגובת המחבר למגיב.
- מאמר זה צריך לשמש בסיס לכל מחקר השוואתי בין מנהג יהודי אתיופיה להלכה הרבנית והקראית.
- * הנ"ל, ספר הפלשים, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשל"ג.
- סקירה מקיפה של מנהגי יהודי אתיופיה.
- * יעל כהנא, אחים שחורים - חיים בקרב הפלאשים, הוצאת עם עובד, תל אביב תשל"ח.
- המחברת מתארת חוויות אישיות של מגורים בקרב יהודי אתיופיה במשך שנה. על אף שאין התייחסות מיוחדת לענייני הלכה או טו"ט, מתוך התאור השוטף מתבהרים מנהגים רבים של יהודי אתיופיה, וחשיבותם רבה כעדות של המסיח לפי תומו.
- * "פעמים" - פרקי עיון במורשת ישראל במזרח, רבעון בהוצאת מכון בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים. חוברות 22 (תשמ"ה) ו 33 (תשמ"ח) הוקדשו כולן לנושאים הקשורים ביהודי אתיופיה.
- * קשאני, ראובן, הפלשים - קורות מסורות ומנהגים, ירושלים: הוצאת המחבר 1976.
- סקירה בסיסית של תולדות הפלשים, ספרותם ומנהגיהם. בחוברת הפניות חשובות לספרי מקור ותרגומים בנושא הפלשים.

בית שני

- * גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל-א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 176-121.
- מברר את היסודות לטומאת נכרים, ואת הקשר בין ט"נ וטומאת ע"ז.
- מסביר את מגמת ההחמרה בהלכות טו"ט אצל הכתות בימי בית שני.
- * פרופ' יצחק ד' גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, הוצאת דביר, תל אביב 1968. חשוב להכרת אופי ההלכה בימי בית שני, במיוחד הפרק שעוסק בדיני טומאה וטהרה. הערות חשובות לענין שימוש במי חטאת לאחר החורבן, עמ' 252 הע' 147.
- * הנ"ל, פרקים בהשתלשלות ההלכה, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ב. חשוב מאוד לזיהוי הלכות קדומות.
- * אברהם אדרת, מחורבן לתקומה, הוצאת מגנס, ירושלים תש"ן. עמ' 173-364.
- מנתח את התמורות שחלו בדיני טו"ט השונים (נידה, ידים, ע"ה, נכרים, ע"ז) ביחס לארועים ההיסטוריים שפקדו את עם ישראל. מתייחס ומגיב לאלון.
- * ישראל בן שלום, בית שמאי ומאבק הקנאים נגד רומי, הוצאת יד בן צבי, ירושלים תשנ"ד. עמ' 76 - 109. מבסס בהרחבה מתוך המקורות את קביעתם של הפרופ' וייס, פרנקל וגילת, שבית שמאי מייצגים הלכה קדומה. הלכות אלו בדר"כ מחמירות, צמודות לפשט המקרא, נעדרות הבחנות בין: דאורייתא לדרבנן, כוונה ומעשה, שיעור ופחות מכשיעור, גיל חיוב ופחות מגיל חיוב,

שליח ומשלח.

כמו"כ הוא דן בהרחבה (עמ' 89 – 95) באיסור מלחמה בשבת ובהבחנה בין מלחמת: רשות, מצווה והתגוננות.

כתות ועדות

* יעקב ליכט, מגילת הסרכים, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ו, עמ' 13, ונספח שני בעמ' 294-303. חשוב להכרת אורחות החיים של כת מדבר יהודה, ובמיוחד חוקי טו"ט של הכת.

המחבר מוצא דמיון רב בין ההקפדות הרבות בענייני טו"ט בימי בית שני ובתקופת התנאים, ובין חוקי טו"ט של הכת. בשתי הקבוצות היה מידור חברתי ברור לפי מפתח של רמת ההקפדה בענייני טו"ט. כדי לעלות לקבוצה חברתית גבוהה יותר נדרשו הוכחות לשיפור הקפדתו בשמירת טהרה למשך זמן. עיקר ההקפדה עסקה באוכלין - מגע, הכנה, אכילה וכדו'. חשוב לציין שמושג הטהרה אצל בני הכת אינו מצטמצם לפעולות טכניות כגון: טבילה, ריחוק מטומאה וכדומה, אלא בראש וראשונה קבלת מרותה של הכת והתחייבות לחיים מוסריים.

* דוד פלוסר, טבילת יוחנן וכת מדבר יהודה, בתוך: "מחקרים במגילות הגנוזות" ספר זכרון לאליעזר ליפא סוקניק ז"ל, הוצאת היכל הספר, ירושלים תשכ"א.

עוסק בחשיבות הטבילה אצל הנוצרים הראשונים ובני הכת.

* י' זוסמן, חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה, הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת "מקצת מעשה תורה", תרביץ נט (תש"ף), עמ' 76-11.

* ברוך שרביט, טו"ט לפי כת מדבר יהודה, בית מקרא, 26 א' תשמ"א, עמ' 27-18.

הלכות טו"ט דומינטיות מאוד אצל הכת, ובעלות נטיה ברורה להחמרה בהשוואה לחז"ל. הרחיבו את האיסורים: מהמקדש לים ולכל א"י, ומהכהנים לכלל העם (חברים). נידות הוצאו לגמרי מתחום העיר ולא רק מביתן.

* יהודה שיפמן, הלכה הליכה ומשיחיות בכת מדבר יהודה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים 1993. ההקדמה חשובה להכרת מחקר ההלכה של מגילות מדבר יהודה, ענייני טו"ט נדונים בעמ' 248 ואילך.

* יצחק בן צבי, ספר השומרונים, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשל"ו.

קיימים הרבה קוים מקבילים במנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה והשומרונים. מגמה כללית של החמרה תחום הטהרה ניכרת בשתי העדות.

* יצחק מגן, המקוואות בקדומים ושמירת הטהרה אצל השומרונים, קתדרה 34, עמ' 26-15 (1985).

השומרונים הקפידו מאוד בענייני טו"ט. כך מופיע בחז"ל וכך עולה מחפירות העיר קדום (קדומים) שנמצאו בה שישה מקוואות טהרה. המקוואות השומרוניות מתוארכות למאה הראשונה לספירה, והן דומות למקוואות הירושלמיות שמתוארכות למאה השנייה לפה"ס. מכאן מסיק המחבר שהיתה זיקה בין היהודים והשומרונים גם בענייני תושב"ע. השומרונים נמנעו מלשנות אתמבנה המקוואות.

* זבולון בן יוסף אלטיף הדנפי, שמירת דיני טומאה וטהרה בעבר ובהווה, בתוך א.ב. חדשות השומרונים 619 (1994) עמ' 20.

מוכיח שהשומרונים זהירים מאוד בענייני טו"ט, אינם מאפשרים לזר לגעת במאכליהם, ומרחיקים נידה מכל מלאכות הבית.

* י"י ריבלין, שירת יהודי התרגום, ירושלים תשי"ט, עמ' 53-54 .
 בתי נידות, ופריסת סדין הבתולים בפני אבי הכלה תמיד (גם שלא לצורך בירור) במנהג יהודי כורדיסטאן.
 * מישל קליין, עת ללדת, הוצאת החברה לפרסומים יהודיים, פילדלפיה 1998 . (כיום בשפה האנגלית, בקרוב בתרגום לעברית). סקירה מקיפה על מנהגי לידה בעדות השונות.
 * אברהם שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, הוצאת אקדמון, ירושלים תשנ"ג, עמ' 224 הערה 11 ועמ' 232. הערות חשובות בענין "בית הטומאות" במנהגי העדות השונות.
 * ניסן רובין, ראשית החיים, הוצאת ספריית הלל בן חיים תשנ"ה.
 סקירה וניתוח של מנהגי לידה שונים, כולל טקסי היטהרות.
 * ברוך מושבי, מנהגים ופולקלור של יהודי בוכארה באסיה התיכונה במאה התשע עשרה, עבודה לקבלת תואר דוקטור לספרות עברית, ישיבה אוניברסיטה תשל"ד.
 טקס טהרת יולדת במנהג יהודי בוכארה.

ביבליוגרפיה לועזית מוערת

* Leslau Wolf, *Falasha Anthology*, New Haven, Yale U. Press, 1951.
 אוסף נרחב של סיפורי עם ומיתוסים שרווחו בקרב יהודי אתיופיה, מתורגמים לאנגלית. בקובץ: תאזז סנבת (מצוות השבת), אבא אליהו, ספר המלאכים, ברוך, צוואת אברהם, מות משה ותפילות.
 רוב הסיפורים מכילים את גרעין הסיפור המקראי, (חלקם מקבילים לספרים החיצוניים) אך מרחיבים אותו בהרבה, ומרבים להשתמש ביסודות מאגיים: מלאכים, שדים, רוחות, שמות וכשפים.
 בראש הספר מבוא נרחב שסוקר את תולדות העדה וספרותה, מנהגי הדת והקשר לעם היהודי.
 * ___ ___ *Coutumes et Croyances des Falachas*, Institut d'Ethnologie, Paris,

C. Albeck, *Das Buch der jubilaen und die Halacha* (1930)

מחקר מקיף המשווה בין ההלכות שבספר היובלים להלכה של חז"ל.

Hannah K. Harrington, *The Impurity Systems of Qumran and the Rabbis*
 - *Biblical Foundations*, SBL Dissertation Series No. 143, Scholars Press,
 Atlanta 1993.

* Alan D. Crown (ed) *The Samaritans*, Tubingen 1989 pp.665-668.

דיני טומאה וטהרה שימשו בעבר ובהווה נושא מרכזי באורחות חייהם של השומרונים. ההיבדלות מהטמא: טומאת קרי, נידה ויולדת משפיעה על כל אורחות החיים ומשנה את כל סדרי הבית. נהגו לטהר באפר פרה אדומה עד המאה הארבע עשרה. אף חז"ל הכירו את הקפדות השומרונים בעניני טו"ט וסמכו עליהם בנושא זה.

*Discoveries in the Judaean Desert 7, Qumran Grotte 4 , 512, Oxford, at
the Clarendon press, 1982.

פרסומי החפירות במערות קומראן, חשובים מאוד להשוואת מנהגי טומאה וטהרה של יהודי
אתיופיה עם כת מדבר יהודה.

English Abstract

In this study, for the first time, research was conducted which compared the rules of purity and impurity of the Jews of Ethiopia, as learned from interviews with elders of the community, with the law as it has been practiced by the majority of the Jewish communities throughout the generations and in our time. The halachot were collected in dozens of recorded conversations and interviews, and sorted according to topics of impurity: death, menstruation, a woman giving birth, the non-Jew, the dead animal, and vessels. Each topic was compared to the sources available to us, according to the following chronological distribution: the Bible, the Apocrypha, the books of the Geonim, Rishonim, Akhronim, up to, and including, the halachic leaders of our time. The goal of this study was to find sources in ancient Jewish halacha for all of the customs of purity and impurity practiced by the Jews of Ethiopia, and especially for those customs which are not practiced in our time.

I believe that I have succeeded in finding a source for every single custom connected with the halachot of purity and impurity practiced by the Jews of Ethiopia. In some cases the source of the custom is mentioned explicitly in the biblical text, but is at variance from the halacha as accepted by rabbinical tradition. For example, a person defiled by touching a corpse being required to leave his house. Occasionally, even though the source of the custom appears in the writings of Jewish sages, it has been rejected by the halachic approach dominant in our day. For example, the prohibition of touching the food of a menstruating woman. This prohibition appears in a breita on menstruation attributed to the sages of the Land of Israel, who were known for their strict observance of the laws of purity and impurity. In other instances, we find their custom mentioned in apocryphal literature, such as the prohibition of touching the food of a non-Jew, a prohibition which appears in the Book of Jubilees and in the Book of Tobias.

Common to all these comparisons is the tendency to strictness regarding matters of purity and impurity, which is very reminiscent of the custom of Jews who lived in the time of the Second Temple, and ate all their food while in a condition of ritual purity. It seems that the words of the Talmud (Shabbat, 13a) "Purity has broken out in Israel." describes the day-to-day practice of the Jews of Ethiopia.

To this day we have no conclusive proof of the origin of the Jews of Ethiopia. Are they the remnants of the exile after the destruction of the First Temple? Are they descendants of the Tribe of Dan, the Jews of Egypt of the Second Temple Period, or are they members of African tribes which adopted Jewish customs, under the influence of Yemenite Jews or the Abyssinian Church?

Finding the answer to this question is not within the scope of this study. However, it is conceivable that if some ancient Jewish source not practiced by the rest of the Jewish communities is tied to each of the customs of the Jews of Ethiopia, there is a greater likelihood that the Jews of Ethiopia are of Jewish origin, and that the many years of their isolation from the rest of the Jewish People are what brought about the various differences in customs, since the Jews of Ethiopia continued to practice the ancient halacha.

BAR-ILAN UNIVERSITY

**ANCIENT CUSTOMS OF PURITY AND IMPURITY
REMNANTS OF ANCIENT HALACHOT IN THE
CUSTOMS OF PURITY AND IMPURITY PRACTICED
BY THE ETHIOPIAN JEWS**

Yosi Ziv

This paper is presented as completion of one of the requirements for
receiving a Master's of Arts degree from the
Department of Talmud of Bar-Ilan University

Ramat-Gan

2000